

संडीदाम

स्क्रमार मन

जग्नामाकेसामिलो। नावागाविकावद्युद्येष्टिक्षिणी। त्रिकामानस्यवातोऽक्षवाद
जग्नव्यासद्यवात्याव०। ॥१॥ अक्षव्यासाद्यवात्याव०। ॥२॥ आतपवाद
जग्नातश्चासु। वासन्तिविविग्नेष्टिक्षिणी। ॥३॥ अक्षव्यास
उपावेत्तुयामावद्याम। एतेष्टिक्षिणी। विकावद्युद्येष्टिक्षिणी। ॥४॥ अक्षव्यास
क्षावद्याम। ॥५॥ अक्षव्यासद्यवात्याव०। ॥६॥ अक्षव्यास
लेवर्विद्युत्तिक्षिणी। यावद्याविविग्नेष्टिक्षिणी। एतेष्टिक्षिणी। ॥७॥ अक्षव्यास
प्रदेविद्युत्तिक्षिणी। एतेष्टिक्षिणी। एतेष्टिक्षिणी। ॥८॥ अक्षव्यास
निक्षेपालमनगर०। अवववद्याम। ॥९॥ अक्षव्यास
प्राप्तिवामति। ॥१०॥

कावी ॥ १॥ ॥ लुब्यात्तिवामावद्युद्येष्टिक्षिणी। वात्यासत्त्वावस्थकार्त
लिष्ट ५ वाक्तिनालवद्युद्येष्टिक्षिणी। ॥२॥ ॥ अक्षव्यासाव०। ॥३॥
द्युववायप्रत्यक्षालवद्युद्येष्टिक्षिणी। ॥४॥ आमक्षव्यासाव०। ॥५॥
द्युववायप्रत्यक्षालवद्युद्येष्टिक्षिणी। ॥६॥ अक्षव्यासाव०। ॥७॥
द्युववायप्रत्यक्षालवद्युद्येष्टिक्षिणी। ॥८॥ अक्षव्यासाव०। ॥९॥
द्युववायप्रत्यक्षालवद्युद्येष्टिक्षिणी। ॥१०॥ अक्षव्यासाव०। ॥११॥

Pb
891.441 52
C 361 S

भारतीय
मालिका
P
891.441 52
C 361 S

***INDIAN INSTITUTE
OF
ADVANCED STUDY
LIBRARY, SHIMLA***

ચંડીદામ

ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ

ਚੰਡੀਦਾਸ

ਮੂਲ ਲੇਖਕ
ਸੁਕੁਮਾਰ ਸੇਨ

ਅਨੁਵਾਦਕਾ
ਨਿਰੂਪਮਾ ਕੌਰ

ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ

Chandidas : Punjabi translation by Nirupama Kaur of
Sukumar Sen's monograph in English. Sahitya Akademi,
New Delhi (1984) **SAHITYA AKADEMI**
REVISED PRICE Rs. 15.00

© ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1984

P

891.441 52

ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ

C 361 S

ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ :

ਰਵਿੰਦਰ ਭਵਨ, 35, ਫੀਰੋਜਸ਼ਾਹ ਰੋਡ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110001

ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਦਫਤਰ :

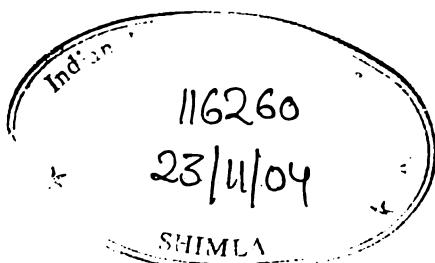
ਬਲਾਕ V-ਬੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਸਰੋਵਰ ਸਟੇਡੀਅਮ,
ਕਲਕੱਤਾ 700029

29, ਅਲਡਾਮਸ ਰੋਡ, (ਦੂਸਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ),
ਤੇਨਾਮਪੇਟ, ਮਦਰਾਸ 600018

172, ਮੁਮਬਈ ਮਰਾਠੀ ਗ੍ਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਕ ਮਾਰਗ,
ਦਾਦਰ, ਬੰਬਈ 400014

ਪ੍ਰਿੰਟਰ :

ਜਨਤਕ ਪ੍ਰੈਸ,
159, ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਮਾਰਕੋਟ,
ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ 110006

Library

IIAS, Shimla

P 891.441 52 C 361 S

00116260

SAHITYA AKADEMI

REVISED PRICE Rs. 15.00

ਅਨੁਕਰਮ

1. ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ	7
2. ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਾਲ : ਸੰਧਾਨ ਅਤੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨ	14
3. ਕੁਝ ਰੋਚਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ	23
4. 'ਸਹਜੀਆ' ਗੀਤ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੇ ?	29
5. ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ	38
6. ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਉਤਪਨ੍ਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ	52
7. ਉਪਸੰਹਾਰ	58
8. ਸਹਾਇਕ ਗਰੰਥ ਸੂਚੀ	60

ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ

ਵੈਸ਼ਨਵ, ਜਾਂ ਅਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੰਗਲਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਿਠੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਬੰਗਲੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਚੈਤੰਨਯ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ— ਉਹਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਮ ਨੂੰ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਧਸ਼ ਨੂੰ ਅਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਵਿਚ ਅਪੁਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹੀ ਜਿਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਚੈਤੰਨਯ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਜੀਵਨੀਕਾਰ, ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਮਕਾਲੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਕਵੀਰਾਜ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਖੀਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਚੈਤੰਨਯ, ਜੈਦੇਵ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ), ਵਿਦਿਆਪਤੀ (ਮੈਥਲੀ) ਅਤੇ ਚੰਡੀਦਾਸ (ਬੰਗਲੀ) ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੈਦੇਵ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਯ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੋਵੇਂ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੋਰ ਕਦੀ ਚੰਗੇ ਰਚਨਹਾਜ਼ਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਸ਼ਾਇਦ ਪਰ ਚੰਡੀਦਾਸ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭੁਲਾ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਚੈਤੰਨਯ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੋਸ਼ਟ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਨੇ ਅਭੁੱਲ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਸੋਲਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ (ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਦੇ ਸਿਵਾ) ਆਮ ਆਦਮੀ ਲਈ ਬੰਗਲੀ ਸਾਹਿਤ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਵਿਦਰਾਨ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੀ ਬੰਗਲੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਲੋਕ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਵਡੇ ਗੀਤ-ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਰਣਾਤਮਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਕਠ-ਪੁਤਲੀ ਜਾਂ ਸਾਂਗ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਗਾਣ ਦਾ ਰਸ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪੜ੍ਹਨ-ਯੋਗ ਮਸਾਲਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸੀ (ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਛਾਰਸੀ ਵਿਚ ਵੀ)।

ਚੈਤੰਨਯ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਕਲਾਪ ਬਾਰੇ ਦੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਹ ਬੰਗਲੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਦੀ, 'ਚੈਤੰਨਯ ਚਰਿਤਅਮਰਿਤ' ਨੂੰ ਕਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਗਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਬੰਗਾਲੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਉਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਕਾਰਣ 'ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਪਦੱਤੀ' ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦੇ ਦਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਵਉਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਦਿਤਾ । ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਲ ਅਜ ਕਲ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਬਾਉਲ' (ਅਰਥਾਤ ਪਾਗਲ) ਜਾਂ 'ਸਹਜੀਆ' (ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਨੁਆਈ) ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪੂਰਵਗਾਮੀ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਡੀਦਾਸ, ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਅਤੇ ਜੈਦੇਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਵੀ ਸਹਿਜ-ਮਾਰਗ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ 'ਰਾਧਾ' ਰਖਦੇ ਸਨ । ਜੈਦੇਵ ਦੀ ਪਦਮਾਵਤੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਹ ਉਹਦੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਪਤਨੀ ਸੀ । ਸਾਡੇ ਕੌਲ ਇਸ ਰਾਇ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਸਰਪੁਸਤ ਦੀ ਪਤਨੀ (?) ਲਛਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਸਨ; ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਸਬੂਤ ਹੈ, ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਨਾਂ ਉਹਦੇ ਗੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਿਪਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅੰਕੜ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਂ ਬਾਸਲੀ ਜਾਂ ਬਾਸੂਲੀ ਹੈ (ਇਸ ਭੁੱਖੀ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦੇਵੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਚਾਮੁੰਡਾ ਹੈ) । ਸੰਪਰਦਾ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ, ਬਾਸੂਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਮਾਨਵੀ ਇਸਤਰੀ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਪਤ ਤੁਂਤਰਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਸ ਦੀ ਸਾਬਣ ਹੈ । ਉਹ ਧੋਬਣ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਗੁੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ।

ਕੱਟੜ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਅਤੇ ਜੈਦੇਵ ਵਾਂਗ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਨੇ ਸੰਦਰ ਭਗਤੀ ਗੀਤ ਲਿਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੰਤੰਨਾ ਨੇ ਸਨਮਾਨਪੂਰਵਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਗਾਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੱਟੜ ਵੈਸ਼ਨਵ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਉਪਚਾਰਿਕ ਕੀਰਤਨ-ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਸਚਰਜਨਕ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵੀ ਪਦ ਮੱਧ-ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਿਖਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜੈਦੇਵ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੇ

ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਿ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਸਨ ? ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਹਜੀਆ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪਦ ਚੰਡੀਦਾਸ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਦੇ ਪਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਪਤ ਸਾਧਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਵਰਤੀ ਅਤੇ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਹੈ । ਬਹਰਾਲ, ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਦ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਕ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਜਾਂ ਹਸਤਾਖ਼ਰ (ਭਾਨੀਤਾ) ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਆ ਗਏ ਹੋਣਗੇ । ਸਤ੍ਰਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਕ ਉਲਟਾ ਚਕਰ ਚਲਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਅਸਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਵੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਗੀਤ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਅਕਸਰ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪਦਾਂ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਗੀਤ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਂਦੇ । ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਦੋਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਜਾਂ ਅਵੈਸ਼ਨਵ ਵਰਣਾਤਮਿਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਟੇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਤ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਛਪਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਗਰੰਥ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸੇ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ । ਵਿਦਿਆਪਤੀ, ਚੰਡੀਦਾਸ, ਗੋਵਿੰਦ ਦਾਸ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੁਛ ਪਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸੰਕਲਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਖਸਤ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਸਸਤੇ ਪਰੈਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਵੈਸ਼ਨਵ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਚਾਰ ਹੀ ਨਾਂ ਪਤਾ ਸਨ : ਕਰਿਤੀ ਵਾਸ, ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ, ਕਵਿਕੰਕਨ, ਅਤੇ ਭਰਤ ਚੰਦਰ । ਭਰਤ ਚੰਦਰ ਦੇ ਪੁਸ਼ਟ, ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ (1812-56) ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਹੋਰ ਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਘਟ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਵਰਣ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਬੰਗਲੀ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਅਧੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਲਿਟਰੇਰੀ ਗਜ਼ਟ' (1830) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਾਸ਼ੀਪ੍ਰਸਾਦ ਘੋਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ ਸੀ । ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਰਚਨਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ । ਉਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵੀ ਜਾਂ

ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ । ਲਗਭਗ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਹੁਗਲੀ ਦੇ ਨੌਜੇ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਰੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ (ਭਰਤ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਿਹੇ) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ (ਰਾਮ ਜੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਹਰੀ ਠਾਕਰ ਜਿਹੇ) ਘਟ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਸਨ । ਇਹ ਸਭ ਪਿਛਲੇ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ । ਗੁਪਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਚੀ ਰਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਅਰਧ-ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ-ਗੀਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਜਾਂ ਅਵੈਸ਼ਨਵ ਪ੍ਰਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਧਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਹਿਰ ਸੀ । ਉਹ ਆਪ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪ੍ਰਵਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਬਾਉਲ-ਸਹਜੀਆ ਅਤੇ ਕਰਤਾਭਜਾ (ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ-ਸਵਾਮੀ ਪੂਜਕ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਹੋਸਵਾਦੀ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੇਲੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੀਚਿਤ ਸਨ । ਕਰਤਾਭਜਾ ਇਕ ਹੋਸਵਾਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸੂਫ਼ੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਮਤਾਂ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਤੱਤ ਲੇ ਕੇ ਗੁਪਤ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਹ ਭੂਮੀਗਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਰਾਰਲੀ ਅਵਧੀ ਵਿਚ ਕਲਕਤੇ ਦੇ ਕੁਝ ਧਨੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਗੁਪਤ ਨੇ ਕੁਝ ਬਾਉਲ ਅਤੇ ਕਰਤਾਭਜ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤਮ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ! ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੌਨ ਹੀ ਰਹੇ ।

ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ (ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਸਮੇਤ) ਕੁਝ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੰਗਲਾ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤੱਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਉਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸਰਵ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ, ਰਾਜਾ ਗਜੋਂਦਰ ਲਾਲ ਮਿਤਰ (1822-91) ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਆਪ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਪੈਠੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ “ਵਿਵਧਾ-ਅਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹ” ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਲਾਖ ਨਿਬੰਧ (1858) ਲਿਖਿਆ ਸੀ । ਲੋਖ ਦਾ ਸਿਰਲੋਖ ਸੀ, ‘ਬੰਗਭਾਸ਼ਾਰ ਉਤਪੱਤੀ’ (ਬੰਗਲਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜਨਮ) । ਇਸ ਲੋਖ ਨੇ ਦੋਸੀ ਸਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਗਿਆਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਵਲ ਖਿੱਚਣ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਸ੍ਰੀ ਮਿਤਰ ਇਕ ਧਨੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦਾਦਾ ਆਪ ਵੀ ਕੀਰਤਨ-ਪਦ ਰਚਦੇ ਸਨ । ਲੋਖ ਵਿਚ ਚਰਚਿਤ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਬੰਗਲਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੌਢੀ, ਮਾਈਕਲ ਅਨਸੂਦਨ ਦੋਤੀ, ਅਪਣੇ ਮਿਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ-ਆਲੋਚਕ ਸ੍ਰੀ ਮਿਤਰ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨ ਲਗੇ ਸਨ ।

ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਪੜੀ ਲਿਖੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਠੋਸ ਕਦਮ ਜਗਦ ਬੰਧੂ ਭਦਰ ਨੇ ਚੁਕਿਆ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ (ਬਾਦ ਵਿਚ ਹੈਡਮਾਸਟਰ) ਨੂੰ, ਜੋ ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸੀ, ਸਮਾਜਾਲੀ ਲੋਕ ਦੱਤ ਦੀ ਸਰਵਉਤਮ ਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨਕਲ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਭੱਦਰ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੀਰਤਨ-ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੈਸ਼ਨਵ ਗੀਤ 'ਮਹਾਜਨ ਪਦਾਵਲੀ-ਸੰਗ੍ਰਹ' ਅਤੇ 'ਬਚਿੱਜ ਗਾਥਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੋਠਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ (1874-1875)। ਦੇਹਾਤੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਭਦਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਏਨ੍ਹਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿਚਿਆ ਜਿੰਨਾਂ ਕਿ ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਚਰਣ ਮਿਤਰ ਅਤੇ ਅਕਸੇ ਚੰਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਵਾਰਾ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹ' ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਹੋਠਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਦਰ ਵਿਆਖਿਆ-ਸਹਿਤ ਸੰਕਲਨ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਪੱਜ ਸੰਗ੍ਰਹ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਵਿਦਿਆਪਤੀ, ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਦਾਸ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (1874) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਮਿਤਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਨੇ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਬੰਕਿਮ ਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ ਵਰਗੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕ ਵੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਰਾਬਿੰਦਰਾਨਾਥ ਨਾਭਾਗੁਰ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੈਦੇਵ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਸਲ ਮੁੱਲ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ।

ਬਾਂਗੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਪਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰ ਜਾਰਜ ਅਬਰਾਹਮ ਗਰੀਅਰਸਨ ਨੇ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਜ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਚਿੱਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮੌਖਿਲੀ ਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਲਗਭਗ ਭੁਲਾਏ ਜਾ ਰੁਕੇ ਸਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਢੀ ਕੌਮ ਕੀਤਾ। ਕਲਕਤਾ ਵਿਚ ਪਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ (1894) ਨਾਲ ਕੁਝ ਗਿਆਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਅਗਿਆਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੰਗਲਾ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਖ ਭਾਲ ਦੇ ਹੀ ਹਥਾਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਬੰਗਲ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਪਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਅਗਿਆਤ ਪਦਾਂ ਦੀ ਬੇਜ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ

ਜਿਹੜੇ ਗੀਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਜਾਣੇ ਹੋਏ ਪਦਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ।

ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਝਦਾਰ ਪਾਠਕ ਹੁਣ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਇਦ ਇਕ ਪਰਵਰਤੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਸਹਜੀਅਂ ਪਦਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਲੇਖਕ ਸੀ ।

ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਅਨੋਕ-ਨੂੰਪੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਕ ਪਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ, 1916 ਵਿਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ । ਇਹ ਪਦਾਵਲੀ ਇਕ ਹੀ ਹਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬੰਗੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਪਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪਾੜ੍ਹੀ ਲਿਪੀ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਕਰਤਾ ਬਸੰਤ ਰੰਜਨ ਰਾਇ ਨੇ ਵਿਸ਼੍ਟੂ ਪੁਰ (ਬਾਕੜਾ) ਵਿਚੋਂ ਨੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਭਿਆ ਸੀ । ਪਾੜ੍ਹੀਲਿਪੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਢੇਢ ਪੰਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਪੰਨਾਂ (ਜਾਂ ਪੰਨੇ ?) ਗਾਇਬ ਸਨ ਅਤੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕਾਵਿਤਾ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ । (2—226, ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ 22 ਪੰਨੇ ਜਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡੇਢ ਦੇ ਕਰੀਬ ਗਾਇਬ ਹੈ) । ਪਾੜ੍ਹੀਲਿਪੀ ਦੇ ਖੱਜ ਕਰਤਾ ਰਾਇ ਨੇ ਇਸਨੂੰ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਅਨੁਵਾਨ ਦਿਤਾ, ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਪਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਾਡੀਹਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਤੇ ਤਿਖੀਆਂ ਸਨ । ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਸੀਏ ਸਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ : ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਲਾਲੇਖ ਵਿਦਵਾਨ ਆਰ. ਡੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਲਿਖੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਕਦਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪਾੜ੍ਹੀਲਿਪੀ ਸਾਇਦ ਚੌਪਈਂ ਜਾਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਆਰੰਭਕ ਪੰਦਰਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ । ਐਚ. ਪੀ. ਸਾਸਤਰੀ, ਜੋ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ, ਹੋਰ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਦਿੜ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਚਣਾਗਾਰ ਜੈਦੇਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਵਿਰੋਧੀ ਪਿੜ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਪਰ ਗਿਣਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੀ ਪਾਠਕ ਸਨ । ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਵਸਤਿਵਿਕ ਰਦਨਾ ਸਵੀਕਾਰਨ ਵਿਰੁਧ ਦੂਹਰੀ ਆਪਤੀ ਸੀ । ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਭਰਨ ਵਾਲਾ ਮੁੱਖ ਸਵਰ ਇਸ ਹਦ ਤੀਕ ਕਾਮਪੂਰਤ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਚੰਤੰਨਯ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੋਏਗਾ । ਦੂਜੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਲਗਭਗ ਬੇਤੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਗਯਾਤ ਪਦਾਂ ਨਾਲ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਸੋਲੀ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਘਬਰਾ ਜਾਏਗਾ ।

ਦੋਹਾਂ ਪਿੜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਹਿਤਕਾਰ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਂ ਡੀ. ਸੀ. ਸੇਨ ਨੇ ਅਪਣੇ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦੇ ਕੇ ਹਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਨੂੰ ਕਲਕਤਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਾਅਲੇ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਦੇ ਨਵੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਐਮ. ਏ. ਦੇ ਪਾਠ-ਕਰਮ (1919) ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਧਰ ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਰੱਥਕ ਸਹਜ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਰਹੇ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਸ਼ਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਬਾ ਸਕਦੇ। 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਾਵਾ ਦੋ ਮੁੱਦਿਆਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। (1) ਲਿਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ (2) ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨਵਾਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀ ਦੀ ਲਿਪੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ! ਉਸ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਖ਼ਰੀ ਲਿਖਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪੰਨੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਦੋ ਹੋਰ ਵਖ ਵਖ ਹਥਾਂ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪਰਵਰਤੀ ਕਾਲ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸਤੋਂ ਵੀ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਸੇ ਪੰਨੇ ਉਤੇ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਾਈ ਵੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪਰਵਰਤੀ ਲਿਖਾਈ ਵਾਲੇ ਪੰਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜੋੜੇ ਜਾਂ ਬਦਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਏਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਬਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਮੁੱਦੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਸਨ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਢਾਂਚਾ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਜ਼ੀਨ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ ਜੋ ਸਤ੍ਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਰਾਜ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕਿਅਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਪੁਸਤੁੱਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੇ ਬਾਦ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਪਦ ਵਡੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖੋਜ ਕੇ ਕਢੇ ਗਏ। ਉਹ ਸਭ ਪਰਵਰਤੀ ਹਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ।

ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਾਲ : ਸੰਧਾਨ ਅਤੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨ

ਚੈਤੰਨ ਨੂੰ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਪਦਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਕ ਤਿੰਨ ਦਹਾਂਕਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀਮਾਂ 1525 ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਰਾਇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਵੀ, ਜਿਸਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਚੈਤੰਨ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਵੀ ਮਹਾਪੂਰੂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਉਚਤੱਮ ਸੀਮਾਂ, ਅਜਕਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮੱਧ ਹੈ। 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ੰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕਥਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਠੇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਅਨਜਾਣੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ 'ਗਣਿਤ ਆਰੀਆ' ਦੇ ਛੰਦ ਅਤੇ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਇਕ ਚਤੁਸ਼ਪਦੀ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵਿਧੂਰ ਨਿਕਟ ਬਸਿ ਨੇਤ੍ਰੂ ਪੰਚਾਣ ॥
 ਨਵ-ਹੂ ਨਵ-ਹੂ ਰਸ ਗੰਤਿ ਪਰਿਮਾਣ ॥
 ਪਰਿਜਚ ਸੰਕੇਤ ਅੰਤੇ ਨਿੱਜਾ ॥
 ਚੰਡੀਦਾਸ ਰਸ-ਕੋਤਕ ਕਿੱਜਾ ॥

ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥ ਅਤੇ ਇਕ ਹਦ ਤੀਕ ਅਰਥਹੀਣ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰੈਕਿਟਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ—ਚੰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ (1) ਅਖਾਂ ਸਹਿਤ ਹਨ (3) ਪੰਚ ਬਾਣ (5) ਨਵੀਨ ਤੋਂ (9) ਨਵੀਨ (9) ਰਸ ਤਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ (ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ)। ਇਸ ਬਿਉਰੇ ਨੂੰ ਗਣਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਇਸ ਸੁਖਦ ਕੋਤਕ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰਾ ਹੈ। (ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਸਲ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰਸ ਕੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜਿਸ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ 1355 ਸਾਕਾ (1433-34 ਈਸਵੀ) ਤਕ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੁਖ ਆਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ

ਹੀ ਅਨੇਕ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ : (1) ਚਤੁਸ਼ਪਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ; (2) ਇਹ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਤੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, (3) ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਗਣਿਤ ਦਾ ਇਕ ਸੂਤਰ ਹੈ ਅਤੇ (4) ਇਸਤੋਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਤਿਥੀ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਿਲਤ ਪਾਡੂਲਿਪੀ ਦੀ ਤਿਥੀ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟਾ ਪਰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਬਲ ਤਰਕ ਹੈ : ਪਹਿਲੇ ਦੋਹਿਰੇ ਦਾ ਅਰਥ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਿਛੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਵੀ ਸੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੈਤੰਨਜ ਦੇ ਗਿਹਸਥ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਿਆਗਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਦਵੈਤ ਆਚਾਰੀਆ ਜੋ ਚੈਤੰਨਜ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ, ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਚੈਤੰਨਜ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਗਏ ਤਾਂ ਆਚਾਰੀਆ ਨੇ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਪਦ ਗਾਇਆ ਸੀ। ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਚੈਤੰਨਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਵਿਰੰਦਾਵਨਦਾਸ ਨੇ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਜੈਦੇਵ ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੀ ਮੂਲਾਂਕਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਡਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗਲ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਿਥਿਲਾ ਦੇ ਵਿਦਿਆਪਤੀ 1460 ਈਸਵੀ ਤਕ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ।

ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸੋਲੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਉਤਰੀ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਗੋੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਰਾਮਕੇਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਬਾਵਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੰਗੀਤ ਅਭਿਨੈ ਜਾਂ ਕਠਪੁਤਲੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਸੀ : ਕਨਾਈਰ ਨਟਸ਼ਾਲਾ (ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ) ਮਹੁਰਾ ਅਤੇ ਬਿੰਦਰਾਬਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਵਿਚ ਚੈਤੰਨਜ ਰਾਮਕੇਲੀ ਤਕ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਕਨਾਈਰ ਨਟਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਗਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਅਭਿਨੈ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਠਪੁਤਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਕਬਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤੱਤੀਕਰਣ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਲ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਪੂਰੂ ਨੂੰ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਪਦਾਂ ਉਤੇ ਜਾਂ ਅਭਿਨੈ ਉਪਰ ਮੁਗਧ ਹੋਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਕਾ ਇਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਉਲੇਖ ਵਲ ਵੀ ਮੈਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। 'ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ' ਦੀ 'ਵੈਸ਼ਨਵ ਤੋਸਣੀ ਟੀਕਾ' ਵਿਚ ਸਨਾਤਮ ਗੋਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਕਰਮੀ ਭਤੀਜੇ, ਜੀਵ ਗੋਸਵਾਮੀ, ਨੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ

ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੋਸਵਾਮੀਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਪਿਆਰ-ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਹਾ ਹੈ :—ਸ੍ਰੀ ਜੈਦੇਵ—ਚੰਡੀਦਾਸ—ਦਰਸ਼ਿਤ ਦਾਨ ਖੰਡ—ਨੇਕਾ ਖੰਡਾਦ—ਲੀਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਰ ਜਨੇਹਾ (ਇਸ ਵਿਚ ਜੈਦੇਵ, ਚੰਡੀਦਾਸ ਆਦਿ ਦਵਾਰਾ ਦਰਸ਼ਿਤ ਦਾਨ ਖੰਡ, ਲੋਕਾ ਖੰਡਾਦ ਲੀਲਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੀ ਸੰਮਿਲਤ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।) ਗੋਸਵਾਮੀਆਂ ਦਵਾਰਾ ਦਰਸ਼ਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ, (ਦਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਭੂਤ ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਆ) ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਬਾਵੇਂ “ਵਰਣਿਤ” (ਦਖਿਤ) ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਦੇਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਗੀਤ-ਨਾਟਕ ਜਿਹੀ ਹੈ ਅਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਨਾਤਨ ਹੁਸੈਨ ਸਾਹ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਮਕੇਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣਗੇ : ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੋਏਗਾ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਮੌਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਕਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਹਰਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਭਿਨੈ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ‘ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ’ ਦੀ ਪਾਈਲਿਪੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਅਕਤਿਆਂ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਹਨ ਅਤੇ ਫਾਰਜੀ ਵਰਣ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਬੰਗਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁਸਲਮ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕੋਲ ਇਹ ਪਾਈਲਿਪੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅਨੇਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸ੍ਰੋਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ : (1) ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤੁੜੀਵਾਦ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਚਲਣਾ, ਇਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ (2) ਕੁਝ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਕਲਾਪ। ਪਹਿਲੀ ਸ੍ਰੋਣੀ ਦੇ ਕਿਸਿਆਂ ਦਾ ਸਤ੍ਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਥੋਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਦੂਜੀ ਸ੍ਰੋਣੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਿਰਫ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ।

ਤਾਂਤਰਿਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਵੀ ਇਕ ਤਾਂਤਰਿਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਜੋਗਣ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਸਤਰੀ ਨਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਦੀ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਚਾਈ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਾਂ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਜਾਣ ਲੈਣੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਨਾਂ ਤੋਂ, ਜੇ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਸੀ, ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਸਕਤੀ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਜੇ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾਂ ਹੈ, (ਉੜੀਆ ਸਾਰਲਾ ਦਾਸ ਵਾਂਗ), ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਂਤਰਿਕ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ’ ਵਿਚ

ਆਪਣੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਕਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਬਾਸੁਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਸਦੀ ਪੂਜ ਦੇਵੀ ਸੀ। ਵਿਰੰਦਾਵਨ ਦਾਸੇ ਦੇ 'ਚੰਤੰਨਜ ਭਾਗਵਤ' ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਸੈਲ ਦੇਵੀ ਚਾਮੁੰਡਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਬਾਸੁਲੀ ਜਾਂ ਬਾਸਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖਾਂਗੇ। ਬਾਸੁਲੀ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਵਉਚ ਦੇਵੀ ਨਿਤਯਾ ਦੀ ਦੂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਵੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ 'ਨਿਤਯਾ' ਵਿਚ ਦੀ ਪ੍ਰੋਮਿਕਾ ਦੀ ਜਾਤ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸੁਰਾਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਨਿਤਯਾ' ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੰਗਾਲੀ ਸ਼ਬਦ 'ਨੇਤਾ' (ਉਤਮ ਵਸਤਰ) ਆਪੁਨਿਕ ਬੰਗਾਲੀ ਸ਼ਬਦ 'ਨੇਤਾ' (ਧੂੜ ਭਰਿਆ ਕਪੜਾ, ਪੂਜਣ ਵਾਲਾ ਵਸਤਰ) ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀ ਨਿਤਯਾ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਦਾ ਭਾਰ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋਮਿਕਾ (ਸ਼ਕਤੀ) ਵੀ ਇਕ ਧੋਣ ਸੀ।

'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦਾ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ 'ਬੜ੍ਹ ਚੰਡੀਦਾਸ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਮੰਦਰ ਦਾ ਸੇਵਕ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਕ ਉਹ ਸੇਵਕ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੀ, ਖੋਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਭੇ ਗਏ ਅਨੇਕ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਦਵਿੱਜ' (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਬੱਟ੍ਟ' ਦਾ ਨਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। 'ਦਵਿੱਜ' 'ਬੱਟ੍ਟ' ਤੋਂ ਵਖਰੇ ਹੈ, ਪਰ 'ਬੱਟ੍ਟ' ਨਹੀਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਰੂੰ' ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਮਨ ਲਈਏ। ਜੋ ਵੀ ਸੀ, 'ਦਵਿੱਜ' ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ 'ਵਰੂੰ' ਚੰਡੀਦਾਸ ਨਾਲ ਸਮਰੂਪਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀ ਕਠਿਨ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿ ਸੌਲਵੀਂ, ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਚਰਣ ਵਿਚ 'ਦਵਿੱਜ' ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਨਮਾਨਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਨਰੋਤਮ ਦਾਸ ਦੇ ਸਿਸ ਸਨ।

ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੋਮਿਕਾ ਨੂੰ ਧੋਬੀ ਜਾਤ ਦੀ ਇਸਦੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਤਾਰਾ (ਚਾਮੁੰਡਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਾਸੁਲੀ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ) ਹੈ। ਕੁਝ ਪਰਵਰਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ 'ਰਾਮ' ਜਾਂ 'ਰਾਮੀ' ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਾਲੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਵਰਣਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਂ 'ਰਾਮਤਾਰਾ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਂ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਨੇੜੇ ਤੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਦਹਾਂਕੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਸਮੱਸਿਆ ਅਜੇ ਉਲੱਝੀ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਵੀ ਦੇ

ਸਬਾਨ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿਖਾ ਮਤਭੇਦ ਸੀ। ਨਾਨੂਰ (ਜਾਂ ਨਾਨੂਰ) ਜੋ ਬੋਲਪੁਰ (ਸ਼ਾਂਤੀ-ਨਿਕੇਤਨ) ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ, ਕਵੀ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨੀ ਘਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਉਲ ਸਹਿਜੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ-ਗਰੰਥ 'ਵਿਵਰਤ-ਵਿਲਾਸ' ਵਿਚ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਨਾਂ 'ਨਾਨੂਰ' ਹੈ ਅਦੇ ਇਕ ਵਾਰ 'ਨਾਨੂਰ' ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸਲ ਨਾਂ 'ਨਾਨੂਰ' ਸੀ।

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ 'ਨਾਨੂਰ' ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਵਸਿਜਨਾਂ ਨੂੰ ਅਥੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ 'ਨਾਨੂਰ' 'ਨਾਨੂਰ' ਦਾ ਪਰਵਰਤੀ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੈਰ, ਆਰੰਭਿਕ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਗਨ ਨਾਥ ਦਾਸ (ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਜਾਂ ਆਰੰਭ) ਦੇ 'ਭਗਤ ਚਰਿਤਾਮਰਤ' ਵਿਚ 'ਨਾਨੂਰ' ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਪੂਰਵ ਦੇਸ਼ ਆਛੇ ਏਕ ਨਾਨੂਰ ਨਾਮ ਗਰਾਮ।

ਪੂਰਵ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਨੂਰ ਨਾਮਕ ਇਕ ਪਿੰਡ ਹੈ।

ਨਾਨੂਰ, ਰੈਨੋਲ ਦੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਪੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਣਨ ਰਾਮਗਤੀ ਨਿਆਯ ਰਤਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ('ਬੰਗ ਭਿਸ਼ਾ ਓ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ਯਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ' 1873) ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁੱਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ ਅਤੇ ਵੀਰਭੂਮ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪੂਰਵੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸ਼ਾਕੂਲੀਪੁਰ ਥਾਣੇ ਦੇ ਘੋਰੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਨਾਨੂਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ।

ਸੰਖੇਪ ਜਾਂ ਵਿਸਤਰਿਤ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਗਰਾਮਦੈਵੀ ਬਾਸੂਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਯ ਰਤਨ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪਥਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਪੂਜੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਗਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ, ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਉਸ ਦੇਵੀ ਦੇ ਬੜੇ ਪਕੇ ਭਗਤ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਿਆਯ ਰਤਨ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁਸਕਲ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ, ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਬਾਸੂਲੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਆਲੂ ਦੇਵੀ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਥ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਨੂਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ 'ਬਾਸੂਲੀ' ਨੂੰ 'ਬਾਗੀਸ਼ਵਰੀ' ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੀ ਨਾਂ ਦਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਬਾਗੀਸ਼ਵਰੀ ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਸੋਲਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਗੜ ਖੇਤਰ ਅੰਦਰ ਮਾੜੇ ਮਾੜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਇਕ ਜੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਵਤੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਸ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਧਰਮਰਾਜ ਜਾਂ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਬਾਸੁਲੀ। ਮਗਾਰਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਧਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਲਗ ਪਿਆ ਪਰ ਬਾਸੁਲੀ ਉਵੇਂ ਦੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਹੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਵਿਸ਼ਾਲਕਸੀ' ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰ (ਬਾਂਕੁੜਾ) ਤੋਂ ਕੁਛ ਮੀਲ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਚਾਤ (ਅ) ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਉਹਨਾਂ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਉਹੀ ਰਿਹਾ। ਨਾਨੋਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਚਾਤਨਾ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ 1927 ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। 'ਚੰਡੀਦਾਸ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਬੀਰਭੂਮ ਅਤੇ ਬਾਂਕੁੜਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਨਾਨੋਰ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਸਨ ਪਰ ਬਾਸੁਲੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਚਾਤਨਾ ਵਿਚ ਬਾਸੁਲੀ ਸੀ ਪਰ (ਅਜੇ ਤੌਕ) ਚੰਡੀਦਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰ ਸਮਰਥਨ ਪਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਚਾਤਨਾਵਾਦੀ, ਇਕ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਾਜ਼ੀ ਨਾਂ ਜਿਤ ਸਕੇ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੰਗਾਰ ਭਰਿਆਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕਠਿਨਾਈ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਜਿਸਦਾਂ ਨਾਂ 'ਚੰਡੀਦਾਸ ਚਰਿਤ' ਸੀ ਇਕ ਵਡੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪਾਣੀਲਿਪੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸੇਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਚਾਤਨਾਵਾਦੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਭੀਸ਼ਮ ਜੋਗੋਸ਼ਚੰਦਰ ਰਾਇ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ (ਬਾਂਕੁੜਾ ਦੇ) ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਚ੍ਰੂਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਪਸਿੱਧ ਪਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਮਾਨੰਦ ਚੈਟਰਜੀ ਨੇ (1934) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਭਾਵੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ 'ਚੰਡੀਦਾਸ ਚਰਿਤ' ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਨਾਨੁਰ ਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਨੁਰ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਚੂਜਾ ਪਤਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਪਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸਿਧਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਲ ਅਚੂਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕ ਸਾਧਣ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਕਵੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਤਿਥੀ ਉਹ ਦਿਨ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਹਤਿਆ ਕਰਕੇ ਫੀਰੋਜ਼ਸਾਹ ਤੁਗਲਕ ਉਹਦੀ ਗਦੀ ਉੱਤੇ ਆਪ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਪਤ ਇਹ ਸਭ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਵਰਤਣ ਤੇ ਵੀ ਬੰਦੂਕ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਖੁੱਝ ਗਈ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਟ ਗਈ । ਸਨਮਾਨਿਤ ਦਿਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੀਲਕਾਂਤ ਭੱਟਸ਼ਾਲੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਦੇਂਗ ਨਾਲ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਚੰਡੀਦਾਸ ਚਰਿਤ' ਦੀ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀ ਸਾਡ ਜਾਲਸਾਜੀ ਹੈ । ਅਤੇ ਇਹ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਚਕਰ ਸੀ ।

ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤਾਂਤਰਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੰਠਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦੇਵੀ ਚਾਮੂੰਡਾ ਜਾਂ ਬਾਸੁਲੀ ਸੀ, ਉਤਰੀ ਰਾਧਾ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ । ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪੰਠ ਧਰਦਵਾਨ ਜਿਲੇ ਵਿਚ ਕਟਵਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ, ਕੁਝ ਮੀਲਾਂ ਉਤੇ ਸਬਿੱਤ ਗੇਤੂਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸੀ । ਇਥੇ ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਨਾਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦਾਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਆਕਰਣੀ ਸੀ । ਨਰਸਿੰਘ ਤਰਕਪੰਚਾਨੁਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਬਜੂਰਗ (ਕਵੀ) ਉਤੇ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪੁਰਲਿਤ ਸੰਜਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ 'ਸੰਖਿਪਤ ਸਾਰ' ਦਾ ਸਥਦ-ਟੀਕਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹਰ ਕਾਂਡ ਦੀ ਅੰਤਮ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਪੁਰਵਜਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਨਰਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦੇ ਬਜੂਰਗ 'ਸਰਵਉਤਮ ਕਵੀ' (ਕਵੀਂਦਰ, ਕਵੀਨਾ ਰਵੀਂ) ਸਨ । ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਇਹੀ ਸੋਚ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਹਨ । ਪਰ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰੇ ਨੂੰ 'ਸਰਵਉਤਮ ਵਿਦਵਾਨ' (ਬਟਾਚਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿਰੋਮਣੀ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਅੰਖਾਂ ਕੰਮ ਹੈ । ਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਰਸਿੰਘ ਦੇ ਬਜੂਰਗ ਉਹੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਵਖ ਵਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਣ ਵਾਲੀ 'ਕਾਵ ਚੰਦਰਿਕਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨਯ ਦਾ ਭਗਤ ਦਸਦੇ ਹਨ : 'ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤ ਚਰਣ ਮਪੁਵਰਤ—ਸ੍ਰੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ।'

ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੱਤੀ ਭਰ ਵੀ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੰਕਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ । ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ।

ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਇਕ ਪਦ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਸਹਜੀਆਂ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਹੋਠ ਲਿਖੇ ਦੇਹੇ ਨਾਲ ਸੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਨਿਤਿਆਰ ਆਦੇਸ਼ੇ ਬਾਸੁਲੀ ਚਲਿਲ

ਸਹਜ ਜਾਨਾਬਰ ਤਰੇ

ਭਰਮਿਤੇ ਭਰਮਿਤੇ ਨਾਦੁਰ (ਯਾ ਨੰਦ) ਗਰਾਮੇਤੇ ।
ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਬਾਈਆ ਕਰੇ

'ਨਿਤਯਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਬਾਸੁਲੀ 'ਸਹਜ' ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਚਲੀ । ਅਪਣੇ ਭੁਮਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਨੰਦ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ।'

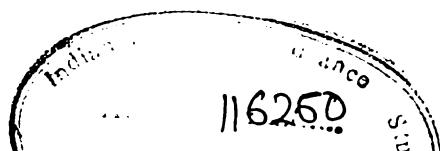
ਇਸ ਗੀਤ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ 'ਵਿਵਰਤ ਵਿਲਾਸ' ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਕ ਟਿਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਅਨਵਾਦ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, "ਉਪਰਲਾ ਗੀਤ ਬਾਣ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ (ਬਾਵੇਰ ਸਾਧਨ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ (ਜਿਸ ਵਲ) ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਲਾਇਆ ਹੈ (ਮਹਾਰਾਜਾਨੇਰ ਵਚਨ) । ਨਿਤਯਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਯੋਗਮਾਇਆ ਨੇ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ।"

ਕਵੀ ਦੇ ਕੋਲ ਬਾਸੁਲੀ ਦੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਗੁਪਤ ਯੋਗ-ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਵੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ । ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਕਲਾਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਲੇਖਿਕ ਨਰਹਰੀ ਚਕਰਵਰਤੀ ਨੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

'ਭਗਤ ਚਰਤਾਮਰਤ' ਵਿਚ ਜਗਨਨਾਥ ਦਾਸ ਨੇ ਜਿਸ ਕਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਬਾਸੁਲੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ । ਅਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਲ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਵਰਤਣ ਕਾਰਣ ਘਰ ਤੋਂ ਕਢੇ ਜਾਣ ਉਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਲਗੇ, ਤਾਂ ਬਾਸੁਲੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ । ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ (ਚੰਡੀਦਾਸ) ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਵੀ ਹੋਏਗਾ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਅਤੇ ਚੁਪਚਾਪ ਵਾਪਸ ਘਰ ਚਲਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਤਾਲਿਬ ਉਤੇ ਕਪੜੇ ਧੋਂਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਮਟਿਆਰ ਉਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਟਿਕ ਗਈ । ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਤਾਰਾ ਸੀ । ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਢੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਬਾਸੁਲੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਇਕਠੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ।

ਨਿਤਯਾ (ਜਾਂ ਨੇਤਾ) ਦੇਵੀ ਬਾਸੁਲੀ ਦੀ ਮਿਤਰ, ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸੀ । (ਉਹ ਮਾਸਾ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਭੁਮਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਮ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਨੇਤਾ (ਮੱਧ-ਬੰਗਾਲੀ 'ਨੇਤਾ' ਤੋਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੇਤਰ 'ਸੂਖਮ ਵਸਤਰ') ਦੇਵੀ ਧੋਬਣ ਬਣ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਬਹੁਤ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿ ਇਹੀ ਨਿਤਯਾ (ਨੇਤਾ) ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਬਣ ਗਈ ਹੋਵੇ (ਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ—'ਚੰਡੀ ਦਾ ਸੇਵਕ')

ਚੰਡੀਦਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਾ-ਚਕਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਭਰਾ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਹਦਾ ਸਹਜੀਆ ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਚਾਤੁਨਾ ਪਾਠ ਵਿਚ ਦੇਵੀਦਾਸ ਨਾਂ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਵਿਚ ਕਵੀ

ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾ ਘਰ ਹੋਣ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਢੂਜਾ ਨਾਂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਕੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਕੌਰਤਨ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਅਤੇ ਵਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਪਦਕਲਪਤਰੂ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰਖਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮਿਲੇ ਸਨ । ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਚਾਈ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਕਸਰ ਸ਼ਕ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਤੌਰਾਵਨਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਕ 'ਚੰਡੀਦਾਸ' ਇਕ 'ਵਿਦਿਆਪਤੀ' ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਏਗਾ ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਮਿਥਿਲਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰਖ ਲਏ ਹੋਣਗੇ । ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਿਸਤਰਿਤ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਕੁਝ ਰੋਚਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਨੇਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੋਚਿਕ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਪਹਿਲੀ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਮਕੰਦਦਾਸ ਨੇ 'ਸਿਧਾਂਤ ਚੰਦਰਉਂਦ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ।

ਚੰਗੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ । ਉਹ ਤਾਰਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ, ਜੋ ਕਪੜੇ ਧੋਕੇ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ । ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਸਾਵਣਾਨ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘਨਿਸ਼ਤਤਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਕ ਹਨੌਰੀ ਬਰਸਾਤੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪੱਕ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਉਤੇ ਤਾਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਿਕਲ ਪਏ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਦੇਰ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ । ਅਪੀ ਰਾਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਆਈ, ਪਰ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਅਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਨਾਲ ਘੁਲ ਮਿਲ ਕੇ ਨਿਘੀਆਂ ਗੁੜੀਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਹੁਣ ਹੋਰ ਉਡੀਕ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਰਾ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਉਸਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਚੁਪਚਾਪ ਇਕ ਕੌਨੇ ਵਿਚ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਕੁੜੀ ਕਿਸੇ ਪਲ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਹੁਣ ਬਾਰਸ਼ ਸੂਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਇਧਰ ਉਧਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨਾਲ ਤਾਰਾ ਸਾਵਣਾਨ ਹੋ ਗਈ । ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਉਹ ਗਈ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਹਨੌਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿਤਾ । ਤਦੋਂ ਇਕ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਤਾਰਾ ਬਾਹਰ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੜੇ ਅਤੇ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ । ਇਕਰਾਰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਦੁਖੀ ਸੀ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਘਰ ਆਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਮੁੱਲ ਲੈਣ ਉਤੇ, ਉਹਨੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਖੋਟੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆਏ ਅਤੇ ਇਕ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਇਥੇ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ :

ਏ ਘੋਰ ਰਜਨੀ ਮੇਘ ਘਟਾ ਬੰਧੂ
ਕੇਮਨੇ ਆਈਲਾ ਬਾਟੇ
ਆਗਨਾਂਰ ਕੋਨੇ ਬੰਧੂਆ ਤਿਤਿਛੇ
ਦੇਖਿਆਂ ਪਰਾਨ ਫਾਟੇ

(ਅਜਿਹੀ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ, ਘਨਘੋਰ ਘਟਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੀ (ਘਰ ਤੋਂ) ਇੰਨੀ ਦੂਰ
ਚਲਾ ਆਇਆ

ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਸ਼ਟ ਝਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਕਲੋਜਾ
ਫਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।)

ਇਕ ਪਰਵਰਤੀ 'ਸਹਸ'-ਉਪਾਸਨਾ ਤਤਤਵ' ਨਾਮੀਂ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ
ਵਿਵਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਚੰਡੀਦਾਸ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਭਰਾ (ਜਾਂ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਰਾਜੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ, ਇਕ ਅਫਸਰ ਸੀ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੀ ਇਕ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਇਹ ਗਲ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਈ । ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੇ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਛੇਕ ਦਿਤਾ । ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਧੋਬੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਰਾਮੀ, ਬਾਸੁਲੀ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਹੈ । ਕਵੀ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਮਿਤਰ ਇਹ ਆਸ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਰਾਮੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਅੱਕ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਏਗਾ । ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ੀ ਦੇਣੀ ਚੁਭ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮਨਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਦਮ ਚਕੇ । ਨਕੁਲ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਏ ਬੁਝਾਏ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਬਾਸੁਲੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵਲ ਇਕ ਝੋਪੜੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਥੋਂ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਚਾਰ ਫਰਲਾਂਗ ਦੀ ਵਿਥ ਉਤੇ ਰਾਮੀ ਦਾ ਕਮਰਾ ਸੀ । ਨਕੁਲ ਚੰਡੀਦਾਸ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਰਾਮੀ ਵੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੀ । ਕਿਸੇ ਪਰਾਏ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਰਾਮੀ ਉਥੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟ ਗਈ । ਨਕੁਲ ਨੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਅਪਣੇ ਭਲੇ ਲਈ ਰਾਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਏ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਮੀ ਉਹਦੇ ਲਈ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਰੋਸ਼ਟ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਕੁਲ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਮੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਰਾਮੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਉਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ । ਇਹ ਦੰਸਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਮੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਨਕੁਲ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ

ਪ੍ਰੰਤ ਲੈਣ ਲਗਾ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਰਾਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਿਖਣ ਲਈ ਆਏ । ਨਕੁਲ ਰਾਜਾ ਕੇਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕਢੇ ਜਾਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ ਗਏ । ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਕਰਾਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਰਾਮੀ ਨੇ ਨਕੁਲ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ।

ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਗਾਇਕਾਂ ਅਤੇ ਨਰਤਕਾਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਉਹ ਉਹਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਦੱਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਵੀ ਸੀ । ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਣ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਸਦਾ ਤੇਜਿਆ । ਬਾਂਸ ਦੇ ਬਣੇ ਬਾਰੀਕ ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਬੇਗਮ (ਰਾਣੀ) ਉਸਦੇ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ । ਉਸ ਉਤੇ ਦਿੰਨਾ ਛੂੰਘਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਵੀ ਗਾਇਕ ਲਈ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਹਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਛੁਪੀ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ । ਬੇਗਮ ਲਈ ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਏਨਾ ਛੂੰਘਾ ਅਤੇ ਦਿੜ੍ਹੂ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ ਕਿ ਉਹ, ਉਹਦੇ ਛਿਣ ਭਰ ਲਈ ਭਟਕ ਜਾਣ ਕਾਰਣ, ਉਹਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਾ ਠਹਿਰਾ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਅਵੰਸ ਦਿੱਤੀ । ਉਹ ਸਖਤ ਤੋਂ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਸੀ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਾਲਮ ਮੌਤ ਮਿਲੀ । ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਹਾਬੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਚਲ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ । ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਹਾਬੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਰਾਮੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ :

ਸੁਨ ਪ੍ਰਿਯਾ ਰਜਕਿਨੀ ਆਸਕੇ ਹਾਰਾਇਲਾਮ ਪ੍ਰਾਣ
ਦੇਬਾਰ ਤਰਾਬੇ ਤੁਮ ਮਰੋ

(ਸੁਣ ਹੋ ਪ੍ਰਿਯ ਰਜਕਿਨੀ (ਧੋਬੀ ਦੀ ਲੜਕੀ) ਮੈਂ ਰਾਣੀ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਖਿਆ ਕਰੋਗੀਂ)

ਜਦੋਂ ਇਸਦੀ ਦੂਜੀ ਪੰਗਤੀ ਪੂਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਰਾਮੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, ਤਦੋਂ ਤੀਕ ਕਿੱਸਾ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

ਬੇਗਮ ਸਹਿਤ ਨੇਹ ਹਾ ਨਾਥ ਖੁਆਲੇ ਦੇਹ
ਪ੍ਰਾਣੇ ਮਾਈਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗੋਨਾਰੇ

(ਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਤੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ)

ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਇਕ ਛੱਤਦਾਰ ਦਾਲਾਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਛੱਤ ਇਕਦਮ ਛਿਗ ਪਈ । ਕਵੀ ਗਾਇਕ ਦੀ ਮੌਤ ਤੱਤਕਾਲ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਮੌਤਿਲ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਨਿਦਾਲ ਹੋ ਕੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ ।

ਚੋਬੀ ਕਹਾਣੀ ਉਤਰੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਜਗਨਨਾਥ ਰਾਹੀਂ ਸੰਕਲਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਰਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਗਤ'

ਚਰਿਤਾਮਰਤ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲੋਕ-ਕਬਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉਤੇ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੂਰਬ ਦੇ ਇਕ ਨਾਨੋਰ ਨਾਮੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗਾ ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਹਣਾ ਅਤੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪੜਾਈ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਪਾ ਸੰਕਿਆ। ਹਾਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸਵਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਇਕ ਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਇਕ ਚੰਗੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਚੁਟਕੀ ਸਵਾਹ ਪਾ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਟੀ ਦੇਂਦੀ ਰਹੀ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਗਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਅਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਕਾਰਣ ਪੁਛਿਆ। ਉਹਨੇ ਪਤੀ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਬਾਰੇ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਇਹ ਗਲ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲਗ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਤੁਰੰਤ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬਾਸੂਲੀ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਗ ਸੀ। ਉਹ ਉਥੇ ਗਿਆ ਤੇ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸੇ ਪਲ ਬਾਸੂਲੀ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਖਿਅਤ ਪੁਗਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ : ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿਤਾ ਹੈ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂ। ਬਾਸੂਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸੀਰਵਾਦ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਾ ਦੇਣੇਗੀ। ਬਾਸੂਲੀ ਦੀ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗਿਆ ਕੋਂਪੜੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਧੋਬੀਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਤਾਰਾ ਸੀ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਉਹਦੇ ਰੂਪ ਉਤੇ ਮੁਗਧ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਹੀ ਕਥ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖਣ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਰੋਰਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ :—

“ਆਹ ! ਕਿੰਨੀ ਦਰਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਇਹ ਅਦੁੱਤੀ ਸੁੰਦਰੀ ।
ਜਿਸਨੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ ਹੈ, ਕੌਣ ਹੈ ?
ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਵਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ।
ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਭਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਖੀ ਹੈ ।
ਮੇਰੇ ਹੈਥੂ ਲਗਾਤਾਰ ਵਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ।
ਅਜਿਹੀ ਘੜੀ ਧੀਰਜ ਕੌਣ ਰਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ?
ਮਸਤਕ ਸੁੰਨ ਅਤੇ ਭੁਲਕੜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਲ ਪਾਗਲ !

ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ,
ਉਹ ਕੋਣ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਦਿੱਤ ਪਈ ?
ਮੈਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰੀ ਵੇਖੀ
ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨੈਣ ਅਤੇ ਮਨ ਉਹਦੇ ਵਲ ਦੇੜ ਰਹੇ ਹਨ ।
ਚੰਡੀਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਾਸੁਲੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨ ਕੇ
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਗਵਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ।”

ਬਾਸੁਲੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਯਗਲ ਜੋੜੀ ਇੱਕਠੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਈ ਅਤੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਮੰਨੀਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ।

ਕੁਝ ਵਿਕੋਲਿਤ ਰੋਗੀਤ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ :—

ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਵੀ ਗੀਤ ਸੋਲਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਕੀਰਤਨ-ਸੰਕਲਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਸੰਕਲਿਤ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਇਕ ਵੀ ਪਾਂਡੁਲਿਪੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਗੀਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਵਿਸਵਾਸ ਨਾਲ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ । ਇਸ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੇ ਤੱਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਪਦਾਂ ਦੀ, ਕੀਰਤਨ-ਪਦ ਦੇ ਰਚਣਗਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਕਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦੂਸਰੇ ਨਾਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ । ਇਹ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਹ ਗਲ ਕੁਝ ਪਦਾਂ ਲਈ—ਜਾਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਲਈ ਸੱਚ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਭ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ । ਇਕ ਹੋਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਛਬਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ, ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਗੀਤਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਪਦਾਂ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ਸ ਕਰਕੇ ਛੋਟੇ ਦੌਰਿਆਂ ਅਤੇ ਚੌਪਈਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਕੀਰਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੈਤੰਨਯ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੋਰ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ, ਦੋ ਜਾਂ ਚਾਰ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਰਵਾਜ਼ ਸੀ । ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਚੜੁਸ਼ਪਦੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਚੈਤੰਨਯ ਦੇ ਅਦਵੈਤ ਰਾਹੀਂ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ ਉਤੇ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਚੈਤੰਨਯ ਦੇ ਮਿਤਰ ਅਤੇ ਜਮਾਤੀ ਮੁੰਕੰਦ ਨੇ ਗਾਇਆ ਸੀ, ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੋਏਗੀ :—

ਹਾ ਹਾ ਪ੍ਰਾਣ ਪ੍ਰਿਯ ਸਖੀ ਕਿਨਾ ਹੀਅਲਾ ਮੇਰੇ
ਕਾਨ-ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਸ਼ੇ ਮੇਰ ਤਨ ਮਨ ਜਾਰੇ
ਰਾਤਰੀ ਦਿਨੇ ਪੋੜੇ ਮਰ ਸਾਯਾਥ ਨਾ ਪਾਅਮ ।
ਯਾਹਾਮ ਮੇਲੇ ਕਾਨ ਪਾਅਮ ਤਾਹਾ ਉੜ ਜਾਅਮ
(ਗਾਇ ! ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਿਯ ਸਖੀ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ?

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਸ਼ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤਨ-ਮਨ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਦਿਲ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਰਾਤ—ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ
ਮੈਂ ਉਥੇ ਉਡ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਥੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਾਂ ।

ਇਸ ਗੀਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਬੇਤੁਕੀ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਕਲਪਿਤ ਪੰਕਜੀਆਂ ਦੀ 'ਖੋਜ' ਦਾ ਕਿਸੇ 'ਚੰਡੀਦਾਸ' ਪ੍ਰਮੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਅਸਲ
ਵਿਚ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ।

ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ
ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਰਣਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ
ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਗਾਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਕੁਝ
ਅਜਿਹੇ 'ਧੂਆ' ਦੇਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ 'ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ
ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ 'ਧੂਆ' ਪਦ ਵਰਤਮਾਨ ਹੁਗਲੀ
ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ 'ਕਵੀ ਚੰਦਰ' ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਵ ਬਾਰੇ ਰਚੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸਤਾਰ੍ਹੀਂ
ਸਦੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੂਰਵਰਤੀ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪਾਂਡੀਲਿਪੀ ਤੋਂ ਲਿਆ
ਗਿਆ ਹੈ :—

ਤੇਮਾ ਦੇਖਿਲੇ ਮਹਾਨ ਯੇਨ ਪਾਈ ।
ਦੇਖਾ ਦਿਤੇ ਕਤ ਧਨ ਚਾਈ ॥
'ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਤੇਰੇ ਆ ਕੇ ਦਰਸਨ ਦੇਣ ਦੀ ਕੀ ਕੀਮਤ ਹੋਵੇਗੀ ?'

ਬੜਾਈ ਗੋ ਅਰ ਨਾ ਅਸਿਬ ਏਨਾ ਪਥੇ ।
ਮਜ਼ਿਲ ਮਹਤਵ ਮੌਰ ਰਾਖਾਲੇਰ ਹਾਤੇ ॥
'ਪ੍ਰਿਯ ਬੜਾਈ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਾਹ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗੀਆਂ ।
ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਸਨਮਾਨ ਉਸ ਗੋਪਾਲ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ।'

ਬੜੀ ਬਲੇ ਨਾਤਿਆ ਨਾ ਰੇ ਹੇਰਾ ।
ਹਾਥੇ ਨਿਧੀ ਪਾਈਆ ਕੇਨ ਛਾੜ ॥
'ਬੁਢੀ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਵੇਖ ਦੋਹਰੇ, ਤੂੰ
ਕਿਉਂ ਅਜਿਹੀ ਨਿਧੀ ਗਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈਂ
ਜੇ ਤੇਰੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ?'

ਤੁਮ ਆਰ ਪਾਰ ਰਾਧਾ ਰਾਖ ।
ਦਾਤਾਈਆ ਬਿਕਲ ਆਰ ਕਤ ਦੇਖ ॥
'ਤੂੰ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ ਲੈ ਜਾ
ਕਦੋਂ ਤਕ ਏਥੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ, ਉਹਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਹਸਦਾ ਰਹੇਂਗਾ ?'

‘ਸਹਜੀਆ’ ਗੀਤ ਕਿਸ ਨੇ ਲਿਖੇ ?

ਸਨਾਤਨ, ਜੀਵ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਨੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਲੀਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੀਤ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਚਣਹਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂਬਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਸੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਉੱਤਰੀ ਰਾੜ੍ਹ’ ਅਤੇ ਦਖਣੀ ਬਾਰੇਂਦਰੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਫਿਰ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵੇਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਉਸ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਮੁਖ-ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਪੁਸਤੱਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਗੀਤ, (ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਦੋਹੇ) ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਜੀਆ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹੋਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹਨ—ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਬੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ—ਕੀ ਚੈਤੰਨ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਸਿਤ ਕਵੀ ਚੰਡੀਦਾਸ, ਰਹੋਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ?

ਚੰਡੀਦਾਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲ ਏਨਾ ਘਟ ਹੈ, ਕਿ ਹੋਰ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਵਰਗੇ ਚੰਗੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਮਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਇਤਰਾਜ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ‘ਸਹਜ’ (ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ‘ਰਹਸਵਾਦੀ’ ਦੀ ਬਾਵੇਂ, ਆਮ ਪਾਠਕ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ) ‘ਉਪਾਸਨਾ’ ਅਤੇ ‘ਪਰਕੀਆ’ (ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ—ਦੂਜੇ ਦੀ ਪਤਨੀ) ਸਾਧਨਾਂ ਚੈਤੰਨਯ, ਸਵਰੂਪ ਦਾਮੇਦਰ, ਰਘੁਨਾਥਦਾਸ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਕਵੀਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਮ ਸਵੀਕਾਰ ਗੀਤਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੈਰ, ਇਹ ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਤਾਂਤਰਿਕ ਮਹਾਯਾਨ ਬ੍ਰਧ ਧਰਮ ਉਪਰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਠੋਸੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਮਹਾਯਾਨ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ

ਤੱਤ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਮਹਾਯਾਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਹ ਤੱਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਤਾਂਤਰਿਕ ਮਹਾਯਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਤੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਜਨਮ ਕ੍ਰਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਜਦੋਂ (ਕੁਝ ਤੰਤਰ ਦੇ ਨਾਲ) ਮਹਾਯਾਨ ਭਗਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਥੋਪੀ ਗਈ ਤਾਂ ਹੀਂਦੂ ਤੰਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

ਇਹ ਚੈਤੰਨਯ ਦੇ ਜੀਵਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਛੂੰਘਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਵਤਾਂਤਰਿਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਸਭ ਗਲੇ ਸੜ੍ਹੇ ਗੇਂਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਸਵਰੂਪ ਦਾਮੋਦਰ (ਚੈਤੰਨਯ ਦਾ ਘਨਿਸ਼ਟ ਮਿਤਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਜੋ ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਕੋਲ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਪਿਆਰੇ ਪਦ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ), ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਕਵੀਰਾਜ (ਰਘੁਨਾਥ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਸਕ) ਅਤੇ ਰਘੁਨਾਥਦਾਸ (ਸਵਰੂਪ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼) ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ 'ਅਵੈ਷ ਪ੍ਰੇਮ' ਵਾਂਗ 'ਉਜਵਲ ਪ੍ਰੇਮ' (ਰਾਗਾਨੂੰਗ) ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਟੁਰਦਿਆਂ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਈ ਰਾਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਕਟ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਧਰਮ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਹਿਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿੰਦਣ ਯੋਗ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਲਈ ਪਿਆਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਛੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ 'ਪਰਕੀਅ' (ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਅਤੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਗਤੀ ਵੀ 'ਪਰਕੀਅ' ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਨਾਤਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ :—

ਪਰਵਿਸ਼ਨੀ ਨਾਰੀ ਵਖ਼ਗਰਾਪੀ ਗ੍ਰੂਹ ਕਰਮਸ ।

ਤਦੇਵਾ ਸਵਾਦ ਧਤੀ ਅੰਤਰ ਨਵਸੰਗ ਰਸਾਯਨਮ ॥

'ਜਿਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਹਿਰਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਬਾਰੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।'

ਦੋ ਅਰਥੀ ਗੀਤ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥ ਵੀ ਹੋਵੇ—ਰਹੱਸਮਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਬੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਿਤ ਦੇ ਸੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । 'ਚਰਜਾ ਗੀਤਾਂ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾ ਲੁਪਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਹਜੀਆ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਸਚੀਆਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਨਵੀਂ

ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਪੁਨਰ ਜਾਗਾਰਣ ਹੈ। ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਗੁੜ੍ਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੋਹਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਸਨ। ਅਦਵੈਤ ਆਚਾਰੀਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਣ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸੋ ਕੋਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਦ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣ—ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ, ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਸੈਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਆਸ਼ਕ' ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪ੍ਰੇਮੀ'। ਇਹ ਇਕ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੀਕ ਆਇਮ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਗੀਤ—ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਗੀਤ ਦਾ ਉਹ ਸਰੂਪ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਲਪਤ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਹਜੀਆਂ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ, ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਆਕਰਤੀਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪਏਗੀ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਚੰਡੀਦਾਸਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਰੋਤਮਦਾਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਰੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਰਵਰਤੀ ਅਠਾਰ੍ਹਵਾਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਯਾ ਉਪਨਾਮ 'ਤਰੁਣੀ ਰਮਣ' ਸੀ। 'ਸਹਜੀਆ' ਗਰੰਥ ਦੇ ਸਭ ਲੇਖਕ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਰੋਤਮ ਦਾਸ 'ਸਹਜ' ਯਾ 'ਪਰਕੀਅ' ਸਾਧਨਾ—ਮਾਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।

ਜੈਦੇਵ ਤੋਂ ਸੁਰੂ ਕਰਕੇ ਬਿੰਦੂਬਨ ਦੇ ਗੋਸਵਾਮੀਆਂ ਤਕ, ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਭ ਪੂਰਵ ਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਜ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਹੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸਹਜ' ਜਾਂ 'ਪਰਕੀਅ' ਸਾਧਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਣੀ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਕਵੀਰਾਜ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ 'ਚੈਕਿਨਯ ਚਰਿਤ ਅਮਰਤ' ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਗਰੰਥ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਰੋਤਮਦਾਸ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੌਚੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਘਰੋਲ੍ਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਪਰ ਉਹਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜੱਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਸੈਲੀ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਨਰੋਤਮ

ਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ । ਨਰੋਤਮ ਸਹਜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ—ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਹਜੀਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਉਲੇਖ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੁਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਕੋਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ । ਨਰੋਤਮ ਕਾਇਸਥ ਸੀ, ਪਰ ਕਈ ਨਿਸ਼ਟਾਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਹਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੰਡੀਦਾਸ ਸੀ । ਉਹ ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । 'ਦਵਿੱਜ' ਚੰਡੀਦਾਸ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਸਹਜੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਥਾ ਉੱਤੇ ਅਨੇਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰੇ ਸਨ । ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਚੈਤੰਨ ਅਤੇ ਨਿਤਯਾ-ਨੰਦ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਬਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਖੇਤਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਉਤਸਵ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੇ ਸਭ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੈਸ਼ਨਵ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਕੀਰਤਨ ਸੰਗੀਤ ਨੇ ਅਪਣਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਉਥੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਜਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ—ਸੋ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਚੰਡੀਦਾਸ ਉਹ ਨਰੋਤਮ ਦਾ ਸਿਸ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚੰਡੀਦਾਸ ਹੀ ਸੀ ।

ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਰਸਤਾਖਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟਾਸੂਚਕ 'ਦਵਿੱਜ' ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਹੈ । ਇਹ "ਬੜੂ" ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ । ਪੁਰਾਣੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਚੈਤੰਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ 'ਬੜੂ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ—ਪਰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਦੂਜੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ, ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਕੋਲੋਂ ਅਪਣੇ ਗੀਤ ਵਖ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਜਿਥੇ ਵੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਅਪਣੀ ਜਾਤ ਦਾ ਨਾਮ 'ਦਵਿੱਜ' ਜੋੜ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਸਿਰਫ ਹਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਨਜਾਣ 'ਬੜੂ' ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਪਰੀਚਿਤ 'ਦਵਿੱਜ' ਨੇ ਲਈ ਹੈ (ਜਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ।)

ਮੈਂ ਇਥੇ 'ਦਵਿੱਜ' ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੀਤ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ :—

1.

ਮੇਰੀ ਸਖੀਓ, ਸਿਆਮ* ਦਾ ਨਾਂ
ਮੈਨੂੰ ਕਿਸਨੇ ਦਸਿਆ ?
ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਇਸ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਚੀਰ ਦਿਤਾ ਹੈ;
ਮੈਂ ਅਸ਼ੀਂਤ ਹੋ ਉਠੀ ਹਾਂ ।

* ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਂ,—ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਣ' ਹੈ ।

ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਮ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਨੰਤ ਲਗਦੀ ਹੈ
 ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਇਸਦੀ ਰਟ ਲਾਈ ਰਖਦੀ ਹੈ ।
 ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਉਚਾਰਦੀ ਹਾਂ—
 ਮੇਰਾ ਅਪਣੇ ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ।
 ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਸਖੀ ?
 ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਐਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ,
 ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ
 ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਰੀਰ-ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੀ ਹੋਏਗਾ ?
 ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਗਵਾਂਢ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ
 ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ?
 ਮੈਂ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਾਂ, ਉਹਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ
 ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
 'ਦਵਿੱਜ' ਚੰਡੀਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :
 'ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਛਡ ਕੇ
 ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।'

2.

ਤੂ ਮਹਾਨ ਜਾਦੂਗਰ ਹੈਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੀਤਮ
 ਇਕ ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ
 ਚੌਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ।
 ਮੇਰਾ ਘਰ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ,
 ਮੇਰਾ ਘਰ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।
 ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਅਪਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ—
 ਮੇਰੇ ਅਪਣੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਰਾਏ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ।
 ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਲਈ ਦਿਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ
 ਅਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ
 ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ
 ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਹਾਂ ।
 ਮੈਨੂੰ, ਇਕ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ ਕਾਈ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ
 ਦੁਰਭਾਗ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ,
 ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਬੁਲਾਂਦਾ
 ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦਾ ।
 ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਯ, ਜੇ ਤੂ ਦੁੱਖੀ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ,
 ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸ ਦੇ,

ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾੜ ਲਵਾਂਗੀ
ਬਾਸੁਲੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :
ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀ ਅਪਣੇ ਪਰਾਏ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ?

3.

ਮੈਂ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਝੀਲ ਦੇਖੀ
ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਕੁੱਦ ਪਈ ।
ਦੇਰ ਤੌਕ ਨਹਾਂਦੀ ਰਹੀ,
ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈ
ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ
ਤਾਂ ਪੀੜ ਦਾ ਝਟਕਾ ਜਿਹਾ ਲਗਾ ।
ਝੀਲ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਪਾਣੀ ਮਨੋਹਰ ਅਤੇ ਠੰਡਾ ਸੀ,
ਥਰ ਮਛਲੀਆਂ ਤੈਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ—
ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦੇ ਉਛਲ ਪਿਆ ।
ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਲੋਕ ਤੁੱਛ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਿਯ ਹਨ,
ਉਹ ਤੈਰਦੇ ਪੈਦਿਆਂ ਵਾਂਗ
ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਗਵਾਂਦੀ
ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਡੰਗ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ।
ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਵਾਰ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੰਡਿਆਲੀ
ਵਨਸਪਤੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਇਕ ਤਾਲਾਬ ਹੈ ।
ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਕਲੰਕ ਦਾ ਚਿੱਕੜ ਉਛਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ
ਪਾਣੀ ਵੀ ਪੀਂਦੀ ਹਾਂ, ਤਾਂ
ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਮੇਰਾ ਤਨ
ਭਿਆਨਕ ਪੀੜਾ ਨਾਲ ਭਰ ਉਠਦਾ ਹੈ ।
ਮੇਰਾ ਭਾਗ ਸੈਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਦੁੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ।
ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਮਤ ਹੈ : ਪ੍ਰਿਯ ਸਖੀ, ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ—
ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਜੰੜੇ ਭਰਾ ਹਨ :
ਜੇ ਕੋਈ ਸਿਰਫ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ
ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਜ਼ਗੂਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆਏਗਾ ।

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੀਤ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ
ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਅਕਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਜਿਹਾ ਕਿ 'ਸਿਧਾਂਤ
ਚੰਦਰ ਉਦੇ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਆਖਰੀ ਪੰਕਤੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਕਹੀ
ਹੈ, ਬਾਕੀ ਉਹਦੀ ਪੇਮਿਕਾ ਨੇ :

ਇਹ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ।
 ਉਪਰ ਬੱਦਲ ਉਮੜ ਆਏ ਨੇ
 ਉਹ ਬਾਹਰ ਕਿਵੇਂ ਜਾ ਸਕਿਆ ?
 ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਸਦੇ ਬਦਲਾਂ ਹੇਠਾਂ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੈ
 ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।
 ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਅਨੁਰਾਗ ਅਸੀਮ ਹੈ,
 ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਲੰਕ ਉਹ ਅਪਣੇ ਉਪਰ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ,
 ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ
 ਮੈਂ ਸਵਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ—
 ਘਰ ਦੇ ਭਾਈ ਬੰਧੂਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ
 ਮੈਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ
 ਹਾਇ ! ਮੈਂ ਜੋ ਸਮਾਂ ਦਿਤਾ ਸੀ,
 ਉਸਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਦਿਤਾ ।
 ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਕੇ
 ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਭੁੱਲ ਜਾਏਂਗਾ ?
 ਚੰਡੀਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :
 ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਅਨੁਰਾਗ ਨਾਲ
 ਸਾਡਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ।
 ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਗੀਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਦਵਿੱਜ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ,
 'ਵਿਵਰਤ ਵਿਲਾਸ' ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ !

ਸਭ ਹੀ ਇਕ ਰਸਿਕ* ਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ—
 ਇਕ ਵੀ ਰਸਿਕ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ,
 ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਕੇ, ਗਿਣ ਕੇ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਕਢੇ ਤਾਂ ਵੀ
 ਲੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਕ ਰਸਿਕ ਨਹੀਂ ਲਭ ਸਕਦਾ ।
 ਹੇ ਮੇਰੀ ਸਖੀ, ਮੈਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਰਸਿਕ ਕਹਾਂ ?

* ਰਸਿਕ : ਸ਼ਬਦਅਰਬ : ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਰਸ ਨੂੰ
 ਸਮਝਦਾ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਰਸ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ (ਇਥੋਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ
 ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਉਦਾਤੀਕਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ) ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਵਿਚ ਰਸਿਕ ਤੋਂ
 ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਭੇਤਿਕ, ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ,
 ਸਭ ਅਨੁਭਵ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਵੇਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ
 ਤੋਂ ਪਰੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸਹਜੀਆਂ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਰਕੀਅ ਸਾਧਨਾ ਦੇ
 ਸਰੋਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਸੱਚ ਦਾ ਰਸਿਕ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਮਿਲਾ ਕੇ,
 ਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ।
 ਉਹ ਉਤਮ ਸਵਰਣ-ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ
 ਰਸ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।
 ਇਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੀਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ,
 ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਵਿਚ ਛੁੱਬਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
 ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਿਆਲੀ ਲਈ
 ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਰਸ ਪੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ
 ਪਰ ਇਹ ਜਿੰਨਾਂ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਦੁਗਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
 ਅਤੇ ਇਕ ਵੀ ਬੂਦ ਛੁੱਲ੍ਹੇ ਤਾਂ ਧਾਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।
 ਚੰਡੀਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ! 'ਹੇ ਰਸਮਈ ਨਾਰੀ,
 ਸੁਣ, ਤੂੰ ਰਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ ।

ਜੇ ਇਕ ਰਸਿਕ ਨੂੰ ਰਸਿਕ ਪ੍ਰਿਯ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਦੂਣਾ ਦੁਰਭਾਗ ਹੈ ।
 ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੀਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਬੰਗਾਲੀ
 'ਚਰਯਾ' ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਗੰਪਨਕ ਸੈਲ੍ਹੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ : ਇਹ ਵੀ 'ਵਿਵਰਤ
 ਵਿਲਾਸ' ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਕਾਮ ਅਤੇ ਮਦਨ ਦੀ ਜੋੜੀ ਹੈ
 ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪਿਤਾ 'ਸਹਜ' ਸਤ ਹੈ
 ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ
 ਸਰੋਂ ਕਾਫੀ ਨੇੜੇ ਹੈ
 ਪਟ (ਜਾਂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ) ਉਤੇ
 ਚਿਤਰ ਵਾਂਗ੍ਰੀ ਇਹ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੈ ।
 ਇਹ ਮਣੀ ਵਾਲਾ ਸੱਪ ਹੈ, ਅਤੇ
 ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ ਅਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
 ਮਣੀ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ।
 ਵੇਖੋ, ਗੋਰੋਚਨ ਗਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਵਧਦਾ ਹੈ
 ਪਰ ਉਹਦੀ ਕੀਮਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ।
 ਜੜ੍ਹੂ ਤੋਂ ਹਿਲਾਣ ਤੇ ਵੀ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ
 ਕਿ ਦਰਖਤ ਤੋਂ ਫਲ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਾਂ ਡਿਗਣ ।
 ਜਦੋਂ ਨੀਂਦ ਅੰਗੜਾਈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ
 ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੱਥੇ ਵਲ ਮੌੜ ਸਕਦਾ ਹੈ :
 ਉਹ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਝੂਲਦੀ ਹੈ
 ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੁਕ ਅਤੇ ਸੁਕੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਝੂਘੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਬਾਸੁਲੀ ਦੀ ਕਿਤਪਾ ਨਾਲ, ਚੰਡੀਦਾਸ,
ਉਸਦਾ ਆਂਸ਼ਕ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਤਰੁਣੀ ਰਮਣ, ਵਿਸੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਹਜੀਆ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ
ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ (ਅਤੇ ਯੱਸ) ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਦਾਵੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।
ਉਹਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸੰਭਵ ਤਿਥੀ ‘ਸਿਧਾਤ ਚੰਦਰ ਉਦੇ’ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦੀ
ਤਿਥੀ, ਅਰਥਾਤ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਦਾ ਸੂਰੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ

ਕੁਝ ਖੰਡਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਠੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਵਿਚ ਲਗਭਗ 415 ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਤਰੀ ਗੀਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ—ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵਡੀ, ਅਤੇ ਰਿਸਤੇ ਵਿਚ ਮਾਮੀ ਲਗਦੀ ਕੜੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਰੁਚੀ ਲੈਣਾ, ਉਹਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਨੁਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛਡ ਦੇਣਾ— ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਤੁੱਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੰਗਲ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਰਣ-ਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੀ ਹੈ—ਜੋ ਕਿ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਵਰਣਆਤਮਕ ਅੰਸ਼ਾਂ (ਪਿਆਰ) ਅਤੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਗਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਬੁਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਵਿਚ ਗਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਵਾਦ, ਏਕਾਲਾਪ ਗੀਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਕੜੀ, ਜੋ ਪਾਠਕ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਹ ਸਭ ਮੂਲ ਯੋਜਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ—ਇਕ ਨਾਟਕੀ ਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁੱਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਿਹਾ ਕਿ ਕਠਪੁਤਲੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗੀਤ ਪੁਰਾਣੀ ਅਸਮੀਆ ਵਿਚ ਸੰਕਰਦੇਵ ਦੇ ਗੀਤ ਨਾਟਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਉਤੇ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਲੋਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਅਤੇ ਕੁਸਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਗੀਤ, ਖੰਡਾਂ (ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ 'ਮਿਸਰੀ ਦੀ ਡਲਾਂ') ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕੁਝ ਪਰਵਰਤੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ (ਜੇ ਇਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਭਾਗ 'ਅੰਕ' ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ) ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਅਤੇ ਵਡੇ ਆਖਰੀ ਭਾਗ ਨੂੰ ਨਾ ਤੇ 'ਖੰਡ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝ। ਕੀ ਕਦੇ ਇਹ ਸਵਤੰਤਰ ਰਚਨਾ ਸੀ? ਫਿਲਹਾਲ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਧਾ-ਬਿਰਹਾ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇਹ ਅੰਤਮ ਭਾਗ ਅਨਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੁਰੂ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਾਰੋਂ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਰਸਿੱਧ ਸਰੋਣੀ ਰਹੀ ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਇਸ ਸਰਵਉਤਮ ਭਾਗ ਦੇ ਸਰਵ-ਉਤਮ ਗੀਤ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲੱਭੇ ਹੋਏ ਸਭ ਤੋਂ ਦੰਗੇ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਨਾ ਗਾਇਬ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲੁਪਤ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਕੰਸ ਰਾਹੀਂ ਦੁੱਖੀ

ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਸੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ! ਦੇਵਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਕੋਲ ਆਏ ਅਤੇ ਕੰਸ ਦੀ ਹੋਤਿਆ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਸਨੂੰ (ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ) ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਬਿਨਤੀ ਕੀਤੀ । ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਹੋ ਗਏ । ਇਥੋਂ ਹੀ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ (ਜਨਮ-ਖੰਡ) ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਅਸਲ ਕਹਾਣੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਬੁੱਢੀ ਨਾਨੀ ਬੜੌਂਈ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਦੀ ਹੈ ਜੋ ਜਵਾਨ ਰਾਧਿਕਾ ਨਾਲ ਗੋਕਲ ਤੋਂ, ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮਸੂਰਾ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇਕ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਆਦਿ ਰੋਜ਼ ਲੈ ਜਾਣ ਸਮੇਂ, ਉਸਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਕ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੁੱਢੀ ਬੱਕੀ ਹੋਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਕੁੜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਅਗੇ ਨਿਕਲ ਗਈ । ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਖ ਹੋ ਕੇ ਰਾਹ ਭੁੱਲ ਗਈਆਂ । ਬੜੌਂਈ ਚਿੰਤਾਂ ਮਗਨ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਲਭ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਲਿਆ । ਉਹਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਮਥਰਾ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਰਾਧਾ ਵਿਖਾਈ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਨ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਬੜੌਂਈ ਨੂੰ ਰਾਧਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਵਰਣ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹਨੂੰ ਉਹਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇ । ਬੜੌਂਈ ਨੇ 'ਉਸ ਆਕਰਸਕ ਕੁੜੀ' ਬਾਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੂਰਵਕ ਦਸਿਆ । ਵਿਵਰਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ । ਰਾਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਯੋਵਨ ਦੇ ਵਰਨਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਜਾਗ ਪਈ । ਉਹਨੇ ਬੜੌਂਈ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ । ਬੜੌਂਈ ਨੇ ਵਿਚੋਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤੁਰੰਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਸੁਗਾਤ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛੁੱਲ ਅਤੇ ਪਾਨ ਲੈ ਕੇ ਰਾਧਾ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀ । ਉਹਨੇ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿਤਾ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਅਪਮਾਨਿਤ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਭੇਜੇ ਤੋਹਫੇ ਸੁੱਟ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਫੁੱਫੇ-ਕੁੱਟਣ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਦੋ ਟੁੱਕ ਕਰੀ । ਘਬਰਾਈ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ ਬੁੱਢੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਾਰੀ ਖਬਰ ਦਿਤੀ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗਲਤਫ਼ਹਿਮੀ ਹੋਈ ਕਿ ਰਾਧਾ ਸਸਤੇ ਅਤੇ ਤੁੱਛ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਕਾਰਣ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸਾੜੀ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਤੋਹਫੇ ਦੇ ਕੇ ਬੜੌਂਈ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੋਜਿਆ । ਬੜੌਂਈ ਆਕੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠ ਗਈ ਅਤੇ ਅਪਣਾ ਮੂੰਹ ਮੌੜ ਕੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਢਣ ਲਗੀ—

ਰਾਧਾ :—ਇਹ ਕਪੂਰ ਵਾਲੇ ਪਾਨ ਕਿਥੋਂ ਲੈ ਆਈ ਹੈ? ਬੜੌਂਈ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਸਾੜੀ ਕਿਥੋਂ ਆਈ? ਮੈਂਹਨੂੰ ਇਹ ਛੁੱਲ ਕਿਸਨੇ ਭੇਜੇ ਹਨ?

ਬੜੌਂਈ :—ਵੇਖ ਰਾਧਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਦਸਦੀ ਹਾਂ । ਉਹ ਉਤਕਟ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਤਪ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਹ ਬੇਨਤੀ ਪੂਰਵਕ ਤੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਹਾਲ ਬਾਰੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਦਰ ਕੁੜੀ ਨੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਉਹਨੇ (ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਢੁਖ ਨਾਲ) ਅਪਣੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਚਪੇੜ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਠੁੱਢਾ ਮਾਰਿਆ ।

ਬੜੋਈ ਉਠ ਖੜੋਤੀ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ :—ਤੈਨੂੰ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਨੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਭ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਧਾ :—ਮੇਰਾ ਪਤੀ, ਜੋ ਸੰਦਰ ਵੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਨੰਦ ਗ੍ਰਹ ਦੇ ਗਵਾਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਬੜੋਈ :—ਉਹ ਸਾਖਿਆਤ ਅਵਤਾਰ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਯਾਦ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਥੁੱਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੱਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਟਿਕਾਣਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਰਾਧਾ :—ਇਕ ਕੁੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਿਕਾਰ ਹੈ, ਜੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਪਾਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਢੁੱਬ ਮਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਕਲ ਗਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਨੰਦ ਪੁੱਤਰ, ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਅਪਣੇ ਸਿਰ ਨਾਲ ਬਾਸੂਲੀ ਦੇ ਚਰਣ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬੜ੍ਹ ਚੰਡੀਦਾਸ (ਇਹ) ਗਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਥੇ ਮੁਲ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਕਥ ਛੱਟ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਬੜੋਈ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਹੱਠੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਉਹ ਇੰਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਦੇਏਗਾ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸਵਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ । ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਤੀਕ ਰਜਸਵਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਬਿੱਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਢੀਠ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਸੰਕਟ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਰੇ ਉਡੀਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਉਤੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿਤਾ । ਬੜੋਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋਲ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਕੀ ਬੁਖਰ ਉਹਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਾਤ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਧਾ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦੀ ਇੰਛਾ ਵਧਦੀ ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਹਦਾ ਪਿੰਡਾ ਤੱਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਹੈ । ਸਵੇਰੇ ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਕੀਮਤੀ ਉਪਹਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੜੋਈ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੀ ਕਾਢੀ ਹੋਏਗੀ । ਬੁਢੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਨਾਲ ਰਾਧਾ ਭੜਕ ਉਠੀ । ਉਹਨੇ ਬੜੋਈ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ । ਬੜੋਈ ਰਾਧਾ ਦੇ ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ । ਬੜੋਈ ਵਾਪਸ ਆਈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਹ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ

ਉਹਨੂੰ ਰਾਧਾ ਕੋਲੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਕ ਦਿਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੜਕ ਉਤੇ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰਿਆ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂਬਨ ਤੋਂ ਮਥੁਰਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਇਕ ਕਦੰਬ ਬਿੜ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆਸਣ ਜਮਾ ਕੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨ ਲਗਾ । ਜਦੋਂ ਬੜੱਈ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਗੋਪ-ਬਾਲਕਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੇਤ, ਵੇਚਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਨੇੜੇ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਮੰਗਿਆ । ਬੜੱਈ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਰਾਧਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ । ਦੁਜੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਇਸ ਭਗੜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਖਿਸਕ ਗਈਆਂ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਕਠੋਰ ਰਾਜੇ ਕੰਸ ਕੋਲ ਸਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਤੀ ਦਿਤੀ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰਖਿਆ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਤੇ ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ । ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈ ਚੁੱਕੀ ਰਾਧਾ ਬੁਢੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਲ ਮੁੜੀ ਅਤੇ ਤਿਥੇ ਸਵਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ : 'ਤੂੰ ਉਹਦਾ ਪੱਖ ਕਿਉਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈਂ ਅਤੇ ਵਿਚੋਲੀ ਕਿਉਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈਂ ? ਮੇਰੀ ਸੱਸ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕੀ ਤੇਰਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ? ਉਹ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਅਤੇ ਢੀਠ ਆਦਮੀ ਹੈ । ਤੂੰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਸੁਣਦੀ ਹੈਂ ? ਤੂੰ ਹੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ, ਜੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈਂ ? ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਰਖਦੀ ਹੈਂ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਕੰਨ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈ । ਅਸੀਂ ਚੁਪਚਾਪ ਖੜੇ ਰਹਾਂਗੇ (ਅਤੇ ਵੇਖਾਂਗੇ)

ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸੀ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬੱਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਸਤਾਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਘਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਅਤੇ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਰੱਪੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਦੱਸੇਗੀ । ਉਹਨੇ ਬੜੱਈ ਨੂੰ ਕਿਹਾ । 'ਤੂੰ ਇਸ ਗੰਦੇ ਆਚਰਣ ਲਈ ਅਜੇ ਤੀਕ ਜਿਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਜਾਲ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ । ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਜਦੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਜਾਏਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿਓਗਾ । ਮੈਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਦੇਂਗੀ ਅਤੇ ਕਲੰਕ ਇਕੱਲਾ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਆਏਗਾ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਰਾਹ ਅਪਨਾਣ ਵੇਲੇ ਹੀ ਤੇਰੇ ਇਰਾਦੇ ਬੁਰੇ ਸਨ । ਤੂੰ ਬੁਢੀ ਐਰਤ ਕੁਝ ਕਹਿ ਕੇ ਛੁਟ ਜਾਏਂਗੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੀ ਰਾਹ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ ?' ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੇਰਾ ਸਤ-ਲੜਾ ਹਾਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਮੇਰਾ ਪਤੀ, ਜੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਘਰ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚੇਗਾ ? ਤੂੰ ਇਸ ਰਾਹ ਵਲੋਂ ਕਿਉਂ ਆਈ ? ਕੋਈ ਕੁਠਾ ਵਾਇਦਾ ਕਰ—ਜਾਂ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹੁਣ ਬਚ ਨਿਕਲਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਮਥੁਰਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗੇ । ਮੈਂ ਏਨੇ ਭਾਰੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੂੰ, ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ, ਏਥੇ ਮੇਰੇ ਰਖਵਾਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈਂ । ਇਹ ਬੜੀ

ਸਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਰਤਾ ਸੋਚ ਕੇ ਵੇਖ ।'

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਖਿਸਕ ਗਈਆ। ਉਹਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਬੁਢੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਧਾ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ ਮੱਥੇ ਦੇ ਲੇਖ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵਾਸਨਾ ਅਗੇ ਸਮਰਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ: "ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਮੈਂ ਮਥੁਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾਵਾਂ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਰਖਿਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਟੁਰੀਂ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਸਮਝ ਗਈ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਹੇ ਨੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਨਾ ਛੱਡੀਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਇਹ ਇਕਰਾਰ ਕਰੋ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸੋਂ ਵੀ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਮੈਂ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮੁਕਟ ਨਾ ਟੁੱਟੋ। ਵੇਖਣਾ ਕਦੀ ਮੇਰਾ ਸਤ-ਲੜਾ ਹਾਰ ਨਾ ਟੁੱਟ ਜਾਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਗਹਿਣੇ ਵੀ ਇੰਜ ਦੇ ਇੰਜ ਰਹਿਣ।

ਮੇਰੇ ਹੋਠਾਂ ਉਤੇ ਅਪਣੇ ਦੰਦ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਨਾ ਗੱਡੀਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਸਮਝ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਨਾ ਚਭੀਂ, ਜੇ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਵੇਖੇਗਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਕਢ ਦਿੱਗਾ।' ਅੰਤਮ ਸਮਰਪਣ ਲਈ ਰਾਧਾ ਹੁਣ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ ਲਾਹ ਲਏ। ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਸਗੋਂ ਅਗਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਰਖ ਲਏ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਬੁੱਢੀ, ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਚੋਰ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ ਲੈ ਲਏ ਜੋ ਰਾਧਾ ਨੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਾਧਾ ਦੀ ਸੱਸ ਨੇ ਉਹਦਾ ਮਥੁਰਾ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗਰਮੀ ਦੇ ਤਪਦੇ ਦਿਨ ਹੁਣ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅਧੀਰ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੇਂ ਨੂੰ ਬਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਬੁੱਢੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਉਹਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਹੀ ਸਾਧਨ ਵਰਤਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਮਥੁਰਾ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਵਾਜਾਈ ਫਿਰ ਸੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੜੇਂ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਗੋਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦਿਨ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਰਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਿੰਦਾਬਨ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਵਿਚਕਾਰ ਚਲਾਣ ਲਈ ਅਪਣੀ ਇਕ ਬੇੜੀ ਤਿਆਰ ਰਖੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਬੇੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਤੁਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੇੜੀ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਘਾਟ ਉਤੇ ਚਲਾਣ ਲਈ ਇਕ ਬੇੜੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਬੜੇਂ ਨੂੰ ਰਾਧਾ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਕਠਨਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪਰ

ਜਾਹਿਰਾ ਤੇਰ 'ਤੇ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ । ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣ ਤੇ ਕਿ ਬਹੁਤਾ ਰਾਹ ਉਹ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਤਹਿਕ ਕਰਨਗੀਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਰਾਧਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ।

ਜਦੋਂ ਬੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਟੋਲੀ ਯਮਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਬੇੜੀ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਮਲਾਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੀਕ ਮਲਾਹ ਦੀ ਰਾਹ ਦੇਖਣ ਬਾਅਦ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਲੰਬੀ ਹੋਕ ਲਾਈ ਜਿਸ ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਪਣੀ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ । ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰ ਪਾਰ ਉਤਾਰਣ ਲਈ ਬੇੜੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੀ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਾਰ ਉਤਾਰਨਾ ਪਿਆ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਪੁੰਥ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁੜੀਆਂ ਪਾਰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਉਥੇ ਇਕੱਲੀ, ਅਖੀਰੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਰਹਿ ਗਈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ, ਜਿਹੀ ਕਿ ਆਸਾ ਸੀ, ਬੇਤੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਉਤਰਾਈ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ ਜਾਂ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ । ਪਹਿਲੇ ਵਰਗਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਸੂਰੂ ਹੋ ਗਿਆ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਅਪਣੇ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਬੇੜੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹੀ । ਜਦੋਂ ਬੇੜੀ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਬੋਚੀ ਦੂਰ ਗਈ ਤਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਡੋਬਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਪਾਣੀ ਬਹੁਤਾ ਢੂਘਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬੇੜੀ ਝਟਪਟ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ । 'ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਪਭੋਗ ਦਾ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੂਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਤੇ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮਲੀਨਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾ ਹੋਈ । ਉਸਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਤੇ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈ ਲਏ ਸਨ । ਰਾਧਾ ਦਾ ਪਤੀ ਉਹਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਮੌਸਮ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੀਕ ਤੇਹਨੂੰ ਮਥੁਰਾ ਜਾਣ ਲਈ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ।

ਜਦੋਂ ਵਰਸਾ ਰੁੱਤ ਖਤਮ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਰੜ ਰੁਤ ਆਈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਫਿਰ ਰਾਧਾ ਲਈ ਵਿਕੱਲ ਰਹਿਣਾ ਲਗ ਪਿਆ । ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਬੜ੍ਹੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਸੱਸ ਕੋਲ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੁਣ ਰਾਧਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਥੁਰਾ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਉਹਨੇ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਮਥੁਰਾ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਕ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ । ਤੇਜ਼ ਧੂਪ ਵਿਚ ਭਾਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਰਾਧਾ, ਜਲਦੀ ਹੀ ਥੱਕ ਗਈ । ਉਹਨੇ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਪਰ ਕਿਰਾਇਆ ਤਹਿਨਾ ਕੀਤਾ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਾਰ ਢੋ ਕੇ ਮਥੁਰਾ ਲੈ ਗਿਆ । ਸਭ ਸਾਮਾਨ ਵਿਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ । ਜੋ ਰਾਧਾ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ।

ਉਹ ਬਿੰਦੂਬਨ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਛਤਰੀ ਚੁੱਕੀ ਰਖਣੀ ਪਈ (ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਦੋਹਰੇ ਕੰਮ ਬਦਲੇ ਕੀ ਮਿਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਂਡੂ ਲਿਪੀ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠ ਪੰਨੇ ਗਾਇਬ ਹਨ ।)

ਹੁਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਫਲਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਬਾਗ ਲਗਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਬੜੋਂਦੀ ਨੇ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੋਪ-ਬਾਲਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਸਖੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ । ਰਾਧਾ ਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸੀ ।

ਹੁਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਮਨਾ ਤੱਟ ਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਥੇ ਸੁਹਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਹਿਤ ਇਕ ਫੂੰਘਾ ਕੁੰਡ ਸੀ । ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਸੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜਾਂ ਪਸੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਖੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਦਿਨ ਉਸ ਵਿਚ ਤੌਰਾਕੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਨੰਦ ਲਿਆ । ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਧਾ ਦਾ ਹਾਰ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਸੌਚਿਆ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਲਿਆ ਹੈ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਬੜੋਂਦੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਤਦ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਤਾ ਯਸ਼ੇਂਧ ਕੋਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭੈੜੇ ਵਰਤਾਉ ਦੀ ਸਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ । ਯਸ਼ੇਂਧ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਾਢੀ ਡਾਟਿਆ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਾਧਾ ਕੋਲੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ।

ਉਸ ਨੇ, ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਜਾਂਦੂ ਦਾ ਧਨੁਸ ਅਤੇ ਬਾਣ ਲਏ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੰਦੇ ਬਿੜ੍ਹ ਹੋਠਾਂ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਜਦੋਂ ਬੜੋਂਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਧਾ ਉਥੇ ਆਈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਾਂ ਕੋਲ ਉਹਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਾਣ ਲਈ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਪਰ ਉਹ ਅਜੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਮਨੋ-ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਸੋ ਅਣਸਣੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਉੱਤੇ ਬਾਣ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ । ਤੀਰ ਚਲਦਿਆਂ ਹੀ ਰਾਧਾ ਅਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਜਮੀਨ ਉੱਤੇ ਛਿਗ ਪਈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਆਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਉਠਿਆ । ਬੜੋਂਦੀ ਗੁਜੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਦੇ, ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਉਸ ਤੇ ਲਾਇਆ, ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਨੌਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦੰਡ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿ ਬੁੱਢੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪਕੜ ਲਏ ਜਾਣ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹਾਸੇ ਤੋਂ । ਉਸ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਬੜੋਂਦੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮੂਰਛਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ । ਬੜੋਂਦੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਆਇਆ ਅਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲ ਵਿਚ ਪਸਚਾਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ।

‘ਸਾਡੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਤੀਰੀ ਛੱਡਿਆ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ—ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਉਂ ਬਣਿਆ ? ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਤੂੰ ਫਿਰ ਜੀ ਪੈ। ਤੂੰ ਇਸ ਮੌਤ ਜਿਹੀ ਨੀਂਦਰ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਪਈ ਹੈ ? ਮੇਰੀ ਸੁਣ, ਮੂਰਖ ਕੁੜੀ, ਜਾਗ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੰਨ ਹੋਣ ਦੇ—ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ ਰਾਧਾ, ਜ਼ਰਾ ਸੁਣ ! ਮੇਰੀ ਭੋਲੀ ਸਥਾ—ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਨਿਵੇਦਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਉਠ ਪੈ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕਰ ਮੁਆਫ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਨਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਠ, ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਅਪਣਾ ਸਮਾਨ ਵੇਚਣ ਲਈ ਲੈ ਜਾ।’

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਯਮੁਨਾ ਦਾ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਛਿੜਕਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਈ। ਤਦੋਂ ਉਹਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੋੜਾ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਰਾਧਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਸਥ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਪਚਾਪ ਉਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਜਾਦੂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਰਾਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਭਾਰ ਹੋਣਾਂ ਦਬ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਧਾ ਹੁਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਪਿਛੇ ਟੁਰ ਪਈ। ਬਹੁਤ ਲਭਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਾਗੀਚੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਯੁਗਲ ਜੋੜੀ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਮੁੱਕ ਗਿਆ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵਚਨ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਕਦੀ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਵਚਨ ਨਿਭਾਇਆ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸ਼ੰਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਚਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਸੋ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਪਰੋਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝਕਦਾ। ਹੁਣ ਉਸਨੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਸੁਰੀਲੀ ਬੰਸਰੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਵਜਾ ਦਿੱਦਾ। ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਫੈਲਦੀ ਅਤੇ ਚੁਭਦੀ ਹੋਈ ਪਿਠਾਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪਈ ਰਾਧਾ ਤੁਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਬੜੋਈ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :—

ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ, ਜੋ ਯਮੁਨਾ ਦੇ

ਕੋਲ ਕਿਧਰੇ ਬੰਸੂਰੀ ਵਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਕੋਲ ਕਿਧਰੇ ਬੰਸੂਰੀ ਵਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ ?

ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਬੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੰਸੂਰੀ ਦੇ ਮਧੂਰ ਸੁਰ

ਭੋਜਨ ਬਨਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਘਨ ਪਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੌਣ ਹੈ ਉਹ ਬੰਸੂਰੀ ਵਾਦਕ ?

ਉਹ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ

ਇਕ ਦਾਸੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦੀ।

ਹੋ ਬੜੋਈ, ਬੇਖੁਦੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ

ਇਹ ਬਾਂਸੁਰੀ ਕੇਣ ਵਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
 ਚੱਸ, ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜਿਆ ਹੈ ?
 ਮੇਰੇ ਹੰਥੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦੇ ।
 ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ, ਹੋ ਬੜੋਈ, ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ ।
 ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ,
 ਜੋ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ।
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਨੰਦ ਦਾ ਲਾਲ,
 ਕਿੰਨੇ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਂਸੁਰੀ ਵਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
 ਜੇ ਮੈਂ ਚਿੜੀ ਹੁੰਦੀ
 ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਉਡ ਕੇ ਉਥੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ
 ਕਾਸ਼ ! ਜੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਰਾਰ ਪੈ ਜਾਏ
 ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਲਵਾਂ ।
 ਹੋ ਬੜੋਈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਦੀ ਹੈ
 ਤਾਂ ਸਭ ਜਾਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ
 ਪਰ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਆਵੇ ਦੀ (ਮੱਠੀ) ਅੱਗ ਵਿਚ ਤੱਪ ਰਿਹਾ ਹੈ ।
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹਿਰਦਾ ਕੁਲਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ।
 ਬਾਂਸੁਰੀ ਦੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਇਹ ਗਾਂਦੇ ਹਨ ।'
 ਰਾਧਾ ਨੇ ਬੁੱਢੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦੇਵੇ ।
 ਬੜੋਈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪਰਾਏ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ
 ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਕਰੋ । ਪਰ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ । ਇਸ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਥੋੜੀ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਬੜੋਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਈ । ਪਰ
 ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਬਾਂਸੁਰੀ ਵਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਰਾਤ ਭਰ ਸੋਂ ਨਾ ਸਕੀ । ਜਦੋਂ
 ਤੜਕੇ ਬੁਢੀ ਰਾਧਾ ਕੋਲ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਥੋੜੋ ਪਦੀ ਵੇਖਿਆ । ਉਹਨੇ ਰਾਧਾ ਦੇ
 ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹੋਸ਼ ਆ ਗਈ ।

ਹੁਣ ਬੜੋਈ ਸਚਮੂਚ ਰਾਧਾ ਲਈ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ
 ਵਰਤਾਉ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ । ਉਹਨੇ
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਤੇ ਜਾਦੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਬਾਂਸੁਰੀ ਕੋਲ, ਕਦੇਬ
 ਹੇਠਾਂ ਸਵਾ ਦਿਤਾ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਬਾਂਸੁਰੀ ਚੁੱਕ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆ ਕੇ
 ਕਲਸ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ । ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਬਾਂਸੁਰੀ ਕਿਧਰੇ ਨਾ
 ਦਿੱਸੀ । ਪਰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਉਤੇ ਪੁੱਜਣ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਸ
 ਚੋਰੀ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ । ਇਸ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਰਾਧਾ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ
 ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿੰਨਤ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ।
 ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਤਹਿ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਬਾਂਸੁਰੀ ਮਿਲੇਗੀ ਜੋ ਉਹ

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਮਰ ਬਣਾਏਗਾ ਅਤੇ ਕਦੀ ਵੀ ਰਾਧਾ ਨਾਲ ਉਲਟਾ ਵਰਤਾਏ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਜੀ ਹੋ ਗਿਆ ਬੜੋਂਦੀ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਈ ।

ਮਹੀਨੇ ਗੁਜਰ ਗਏ ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ । ਹੁਣ ਬੰਦ ਸੂਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਰਾਧਾ ਦਾ ਧੀਰਜ ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਬੁੱਢੀ ਦੀ ਮਿਨਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਜਾਏ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਖੋਜ ਲਿਆਏ । ਬੜੋਂਦੀ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ । ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਅਨਿਸਚਿਤ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਕਾਫੀ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਿਥੇ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਖੇਚਲ ਲਈ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਸੋਨਾ ਦੇਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ । ਉਹਨੇ ਬਿੰਦਾਬਨ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਿਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ* :—

‘ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈਂ ਅਤੇ ਉਥੇ ਖੋਜ ਸਕਦੀ ਹੈਂ । ਜੇ ਉਹ ਉਥੇ ਵੀ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਘਰ (ਸਮੁੰਦਰ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਘਰ) ਜਾਈਂ ਅਤੇ ਚਰਵਾਹੇ ਸਾਗਰ ਨੂੰ (ਜਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਕੋਲ ਚਰਵਾਹਿਆਂ ਨੂੰ) ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛੀਂ । ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਥੇ ਵੀ ਨਾਂ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਟੁਰਦੇ ਹਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛੀਂ, ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਖਬਰ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ ਕਿ ਜਗਨਨਾਥ ਕਿਥੇ ਹੈ ?’

ਬੜੋਂਦੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਏਨੀ ਦੂਰ ਤੀਕ ਯਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਉਹਨੂੰ ਮਥੁਰਾ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਥੇ ਉਹਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ । ਬੜੋਂਦੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਲ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਵਰਤਾਏ ਲਈ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਿਹਾ । ਪਰ ਰਾਧਾ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਰਹੀ । ਬੜੋਂਦੀ ਰਾਧਾ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਠੁਕਰਾ ਨਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਪਈ । ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਥਾਂ, ਕਦੰਬ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ।

ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਾਰ ਪੈ ਗਈ । ਰਾਧਾ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਬੁੱਢੀ ਨਾਲ ਅਤੀਤ

* ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਸਚਿਤ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿ (ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਹਨਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ) ਲੇਖਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਚੈਤੰਨਯ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ । ‘ਭਾਗੀਰਥ’ ‘ਕਲ’, ‘ਸਾਗਰੇ’ ਅਤੇ ‘ਜਗਨ ਨਾਥ’ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਇਕ ਨਿਸਚਿਤ ਤਾਤ-ਪਰਜ ਹੈ । ਚੈਤੰਨਯ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ । ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਇਕ ਬਾਗੀਚੇ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਸਨ । ਮਿਰਤੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਉਹ ਜਗਨਨਾਥ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ 1534 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੋਏਗੀ ।

ਬਾਰੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਭਰ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ—ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤ ਹੋ ਗਈ। ਤਦ ਬੜੋਈ ਉਹਨੂੰ ਬਿੰਦਾਬਨ ਲੈ ਗਈ। ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗਾਵਾਂ ਚਰਾਣ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ। ਦੂਖੀ ਕੁੜੀ ਲਈ ਇਹ ਕਾਫੀ ਸਖਤ ਪੱਕਾ ਸੀ, ਸੋ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਬੜੋਈ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਰਾਧਾ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਚਿੜਾਨ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਓਪਰੀ ਓਪਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਧਾ ਨੇ ਘੜੀ ਘੜੀ ਕਿਹਾ ‘ਸਿਰਫ਼ ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੇ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਦੇ।’ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ‘ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਆ, ਲੋਕ ਚਰਚਾ ਕਰਨਗੇ। ਤੂੰ ਜਿੱਥੇ ਹੈਂ, ਉਥੇ ਬੈਠੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ। ਮੈਂ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬੁਰੇ ਦਿਨ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਭਣੇਵੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਭਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।’ ਰਾਧਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਮਾਨ ਰਖ ਲੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇਹ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ।’

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ : “ਹੁਣ ਮੈਂ ਯੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਯੋਗ ਦਾ ਹਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਚਿਤਥਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਮਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹਿਦ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੌਹਿਨੀ ਰਾਧਾ ਇਥੋਂ ਚਲੀ ਜਾਹ। ਤੇਰਾ ਪਿਆਰ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਅਤੇ ਸੁਸਮੰਨਾਂ (ਤਿੰਨ ਕੋਂਦਰੀ ਨਾਝੀਆਂ) ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਜੋੜ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਅਤੇ ਸਵਾਸ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਦਸਵਾਂ ਦਵਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਯੋਗ-ਮਾਰਗ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਾਮ-ਬਾਣ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਬਾਣ ਨੇ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਯੋਵਨ ਭਰੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਸ਼ਰੀਰਕ ਆਕਰਸ਼ਣ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।” ਇਹ ਮਰਮ-ਵੇਧੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯੋਗ-ਆਸਣ ਲਾ ਕੇ ਚੁਪਚਾਪ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਰਾਧਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਨੰਵਕ ਵਾਂਗ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਦੇ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਾਂ ਦੇ ਸਕਿਆ—ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਯੋਗੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਉਪਰ ਟਿਪਣੀ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਲਗਾਤਾਰ ਇਹੀ ਬਿਨਤੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਅਣਸੁਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਗਿਣਾਈਆਂ। ਰਾਧਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਏਗੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਕਲੰਕ ਲਾ ਦਏਗੀ। ਹੁਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਯਾਵਾਨ ਹੋ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲਿਆ : ‘ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ, ਪਰ ਇਹ ਤੁਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਬੜੋਈ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਵੇ।’

ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਗੱਲ ਵਧ ਗਈ ਪਰ ਬੜੋਈ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ। ਬੜੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਤ ਉਹ ਉਹਦੇ ਵਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਵਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਰਾਧਾ ਬੜੋਈ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਗੱਲ ਮੰਨਵਾਣ ਉਤੇ ਰਾਜੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆਏ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋ ਗਏ। ਦੋਵੇਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਫਿਰ ਪੈਦਲ ਟੁਰ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਬਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖੋਜ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਯੋਗ ਵਿਚ ਤੂੰਘੀ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਿੰਦਾਬਨ ਵਿਚ, ਕਦੰਬ ਬਿੜ ਹੋਠਾਂ, ਇਕ ਛੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਉਤੇ ਮਿਲੇਗਾ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਉਸ ਬਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਪਕੜਿਆ ਅਤੇ ਕੂਝ ਦੂਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸੀ—ਰਾਧਾ ਬੋਰੋਸ ਹੋ ਗਈ। ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਬਾਬਤ ਕਹਿਣ ਲਈ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ।

ਬੜੋਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਜੈਦੇਵ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਗੀਤਾਂ : 'ਸਤਨਵਿਨਿਹਤਗਪਿ ਹਾਰਮ' ਅਤੇ ਨਿੰਦਿਤ ਚੰਦਨ ਕਿਰਣ ਮਨੁ-ਬਿੰਦਿਤ ਖੇ ਦਮਪੀਰਮ' ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਸਭ ਖਬਰ ਸੁਣਾਈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਉਹਨੂੰ ਅਵਸਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਹਿ, ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਹਿਤ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਰਾਧਾ ਕਹਿਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਸ ਲਈ ਅਪਾਰ ਕਰੁਣਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲ ਗਏ। ਫਿਰ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਿਚਾਲ ਰਾਧਾ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰ ਉਤੇ ਪਈ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਅਪਣਾ ਸਿਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬਕਾਵਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੁਰੰਤ ਤੂੰਘੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਈ। ਬੜੋਈ ਸਾਰਾ ਵਕਤ ਕੁਝ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਨੌਜੋਂ ਆਣ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਦਿਉ। ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨੂੰ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਜੰਗਲ ਤੱਤਕਾਲ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਵਚਨ ਨਿਭਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨਿਵੇਦਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਭਲੇ ਲਈ ਬਿੰਦਾਬਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਤੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੈ।" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੁਖੀ ਰਾਧਾ ਦਾ ਸਿਰ ਹੋਲੀ ਜਿਹੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਠਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ ਵਲ ਟੁਰ ਪਿਆ।

ਰਾਧਾ ਜਾਗੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੋਲ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ। ਉਹਨੇ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਜਾਣ ਲਈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਬੜੋਈ ਨੇ ਕਿਹਾ : 'ਕਿ ਹੁਣ ਦੇਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ—ਹਨੇਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ,

ਚੰਗਾ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਚੱਲਣ ।' ਬੜੌਈ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿਂ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਨਮੁਟਾਵ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਹਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੇਗਾ । ਬੜੌਈ ਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਦਿਨ ਆਏ, ਬੀਤ ਗਏ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਗਰਮੀ ਬੀਤ ਗਈ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤ ਆ ਗਈ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਬੜੌਈ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਹੌਠੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲਗੀ :—

‘ਕਦੰਬ ਬਿੱਛ ਆਪਣੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਝੁਕ ਆਏ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਯੁਵਾ ਗੋਪਾਲ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ।’

ਕਦੰਬ ਤਕ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਉਭਰੇ ਸਤਨਾਂ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਂਦੀ ਰਵ੍ਵਾਂਗੀ ? ਮੇਰਾ ਕਠੋਰ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਇਕ ਸੁਨਹਾ ਵੀ ਮੌਰੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਗਿਆ । ਬੜੌਈ ਦੱਸ, ਕਿਸਨੇ ਸਾਡੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ?’

‘ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਾਣਪਤੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਬੜੌਈ, ਮੈਂ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਸਿੰਘੂਰ ਪੂੰਜ ਦਿਆਂਗੀ ਅਤੇ ਸੰਖ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਚੂਰ ਚੂਰ ਕਰ ਦਿਆਂਗੀ ।’*

‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਸਦਾ ਦੁੱਖੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਵਿਸ਼ ਬੁੜੀ ਬਰਛੀ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਰਦੀ ਹਿਰਣੀ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ ।’

ਹੋਰ ਗੋਪ-ਬਾਲਕਾਵਾਂ ਸਭ ਸੱਖੀ ਅਤੇ ਭਾਗਵਾਨ ਹਨ । ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ, ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ।

ਪਰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟਦਾ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇ । ਜੇਠ ਦੇ ਮਹੀਨਾ ਬੀਤ ਗਿਆ । ਹੁਣ ਹਾੜ ਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਬਦਲ ਉਮੜੇ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਹੁਣ ਵੀ ਨੰਦ ਦਾ ਜ਼ਾਲਮ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ।

ਬਾਂਸੂਲੀ ਦਾ ਇਕ ਭਗਤ ਚੰਡੀਦਾਸ (ਇਹ) ਗਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਬੜੌਈ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਜੇ ਉਹ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਧੀਰਜ ਧਰੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਕਠਿਨ ਹੋਵੇਗੀ । ਰਾਧਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਕ ਵਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਜੀਣਾ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ । ਉਹਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ :—

“ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਆਕਾਸ਼ ਬਦਲਾਂ ਨਾਲ ਕਜ਼ਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੌਰੇ ਲਈ ਰਾਤ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦੋਵੇਂ ਹਨੇਰੇ ਹਨ । ਮੌਰ, ਮੌਡਕ, ਅਤੇ ਚਾਹਾ ਪੰਛੀ ਕਦੀ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ । ਜੇ ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਮੌਰਾ ਹਿਰਦੇ ਅਵੱਸ ਟੁੱਟ ਜਾਏਗਾ । ਅੱਸੂ ਤਿਕ ਆਕਾਸ਼ ਬਦਲਾਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ

* ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸਿੰਘੂਰ ਲਾਣ ਅਤੇ ਸੰਖ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਪਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਹਾਗਣ ਹੈ ।

ਬਾਵੇਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਸ ਖਿੜ ਜਾਏਗੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਅਰਥਹੀਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ।”

ਉਹਨੇ ਬੜੋਈ ਨੂੰ ਮਥੁਰਾ ਜਾਣ ਲਜੀ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ ਜਿਥੇ ਕਿਸ਼ਨ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸਾ ਸੀ ਅਤੇ (ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਆਪਣੀ ਅੰਗੂਠੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ । ਬੜੋਈ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮੰਨ ਗਈ ।

ਬੜੋਈ ਮਥੁਰਾ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਕਿਸ਼ਨ ਨੇ ਬੁੱਢੀ ਨੂੰ ਨਮਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕਰੇ ਘਰ ਚਲੀ ਜਾਏ । ਬੜੋਈ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ । ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ :

‘ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਰੁਖ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ ਹਾਂ । ਤੂੰ ਬਿਨਾ ਮੰਗੇ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ । ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ਹੁਣ ਕਦੀ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗੀ । ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾ । ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਭਵਿੱਸ਼ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਪਛਾਏਂਗਾ । ਇਕ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਵਾਦਿਸ਼ਟ ਭੋਜਨ ਵੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ । ਹੁਣ ਮਿੱਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਉਂ ਲਾਲਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ? ਇਕ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਸੋਨੇ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਫਿਰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ । ਭੈੜਾ ਆਦਮੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਪਿਆਰ ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਵਰਗਾ । ਰਾਧਾ ਉਥੇ ਅਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਤੂੰ ਇਥੇ ਮਥੁਰਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਂ, ਇਕ ਚਿੰਤਿਤ ਅਤੇ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਬੁੱਢੀ ਗੋਂਦ ਵਾਂਗ ਇਧਰ ਉਧਰ ਭੁੜਕ ਰਹੀ ਹਾਂ ।’

ਕਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਕਸ਼ਟ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਉਹਨੇ ਅਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਬਦਲੇ । ਸਾਂਤ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ । ਰਾਧਾ ਨਾਲ ਹੁਣ ਮਿਲਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੇ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦ, ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੁਣ ਤੀਕ ਚੁਭ ਰਹੇ ਸਨ । ਉਹਨੇ ਗੋਕਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਕੰਸ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਇਥੇ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬਾਕੀ ਕਥਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਪੰਨੇ ਜਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਹੋਣਗੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦੀਆਂ ।

ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਤੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ

ਅਪਣੇ ਲੋਕਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਵਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਅਸਲੀਲਤਾ ਹਾਂਹੀਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋਈ ਵਾਸਤਵ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵੇਗ ਲਈ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ ਸਭ ਪ੍ਰਾਰੰਥ ਬੰਗਲਾ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਨਿੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਇਲਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏ? ਜੈਦੇਵ ਦੇ ਗੀਤ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਅਸਿਸਟਟਤਾ ਦੇ ਨੰਜੜੇ ਨਹੀਂ ਆਂਦੇ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਤੇ ਹੋਰ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਗੀਤ-ਕਾਵਿ, ਭਵਾਨੰਦ ਦੇ 'ਹਰੀਵੇਸ਼' ਅਗੇ, ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ 'ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਬਿਲਕੁਲ ਛਿੱਕਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਦੇਵ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਵਾਨੰਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਸਤਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬੰਗਲਾ ਜਾਂ ਅਵੱਧ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਰਹੀ ਹੋਏਗੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਗਵਾਲੇ ਦੇ ਵੇਸ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੋਲੂਵੀਂ ਅਤੇ ਸਤਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਭਵਾਨੰਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਭਵਾਨੰਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਇਸਦੀ ਪੂਰੀ ਛਾਪ ਹੈ। (ਫਿਲਹਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿ ਹਰੀਵੇਸ਼ ਨਾਮਕ ਗਰੰਥ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਭਵਾਨੰਦ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ 'ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਵਾਂਗ ਗਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਿਲਹਟ ਅਤੇ ਚਿਟਗੰਡ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲੇਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। 'ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਪਾਂਡਿਲਪੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਕਿਨਾਰੇ ਉਤੇ ਬਾਂਕੁੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਨਿਰਮਤ ਕਿਥੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਹਾਸ਼ੀਆਂ ਉਤੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਵਾਲੀ ਲਿਖਾਈ ਸੰਖਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਛਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਜੇ ਤੀਕ ਪਿੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀ ਕਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ ।

'ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਲਿਪੀ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਰਚਨ-ਸਬਾਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ । ਲਿਪੀ ਵਿਚ 'ਰ' ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ, ਜੋ ਲਗਭਗ ਹਰ ਥਾਂ ਫੱਟੜ ਸੌਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ—ਅਤੇ ਜੋ ਆਸਾਮ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਾਨੀਜ਼ ਸੌਲੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਅਸਮੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਅਦਭੁਤ ਸਮੇਲ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ—ਅਤੇ ਉੜੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ।

ਪਹਿਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਹ 'ਗ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਗ੍ਰਾਮਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਿਸਵਾਸ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਚਰਯਾ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਨਿਸਚਿਤ ਅਪਵਾਦ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਣੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਧਵੱਨੀ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਣ ਨਾਲ, ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਲੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਠਨਾਈਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੌਲੀ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਠੋਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਦੋ ਇਕ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ-ਆਰੀਏ ਮੂਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਥੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕੁਝ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਵਰਤਨੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਖੰਜਨ ਨਹੀਂ ਆਏ ਜੋ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤੀ ਹੋਣ । ਇਹ ਚੀਜ਼ ਅਨਾਰੂਹੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ।

ਇਕ ਤੀਜੀ ਮੁਸਕਲੇ ਉਦੇਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਬੰਗਲਾ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਬੰਗਲੀ ਪਦ ਮਨੋਰੰਜਕ ਸਾਜ਼-ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਸਲੋਕ ਕਾਫੀ ਚੰਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਗਾਲ ਕੋਈ ਘਟੀਆ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ । ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਲੋਕ ਪਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ 'ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ' ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਪਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲੁਪਤ ਅਤੇ ਬਦਲ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਾਫੀ ਬੋਡੇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਤੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜੁੜ ਜਾਣ ਉਤੇ ਅਤਿ ਵਿਆਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ (ਜਾਂ ਕਈ) ਸਹਾਇਕ ਪਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਖੰਡ ('ਜਨਮ ਖੰਡ') ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਬਾਦ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਪਦ ਹੋਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਮਧੁਰ ਖੰਡ (ਦਾਨ ਖੰਡ) ਸਿਰਫ਼ ਵਧਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਕੁਝ ਕੁਝ ਵਖਰੇ ਸੰਸਕਰਣ ਉਸ ਉਤੇ ਥੋਪੇ ਹੀ ਗਏ ਹਨ । ਆਰੰਭਣ ਬਾਅਦ ਘਟ ਸਪਸ਼ਟ

ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬੇਤੁਕੀਆਂ ਵੀ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਤਮ ਖੰਡ (ਰਾਧਾ-ਵਿਰਹ) ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਸਿਰ ਰਖ ਕੇ ਸੋਂ ਰਹੀ ਸੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਕੁਝ ਵਿਥ ਤੇ ਖਲੋਤੀ ਬੜੋਈ* ਦੇ ਕੋਲ ਗਏ, ਉਹਨੂੰ ਅਪਣਾ ਇਰਾਦਾ ਦਸਿਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੁਕੇ ਤਾਂ ਰਾਧਾ ਦਾ ਸਿਰ ਅਪਣੀ ਲਤ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹਟਾ ਕੇ ਬੱਲੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਮਥੁਰਾ** ਵਲ ਟੁਰ ਪਏ।

ਥੋੜੀ ਕਠਨਾਈ ਹਰ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਦੇ 'ਭਨੀਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਤ ਹਸਤਾਖਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਂ ਲਈ ਯਾ ਤੇ 'ਚੰਡੀਦਾਸ' ਜਾਂ ਬਡੁ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ (ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਗਭਗ 2 : 3 ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਹੈ) ਜਾਂ ਛੇ ਥਾਂਵਾਂ ਉਤੇ 'ਅਨੰਤ (ਜਾਂ ਅਨੰਤ) ਬਰੁ ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ 'ਆਨੰਤ ਨਾਮ ਬਡੁ ਚੰਡੀਦਾਸ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਨੰਤ ਕਈ ਵਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਨੰਤ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮੰਨਣ ਲਈ ਵਿਵਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ 'ਚੰਡੀਦਾਸ' 'ਬਡੁ ਚੰਡੀਦਾਸ' ਨੂੰ ਕਵੀ ਜਾਂ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਉਪਾਧੀ (ਜੇ ਕੋਈ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਅਨਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋਖਿਮ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਅਦਵੈਤ ਦਾ ਚੇਲਾ, ਅਨੰਤ ਆਚਾਰੀਆ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਤਰਜ ਉਤੇ ਦਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਤੇ ਪਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।)

ਇਥੋਂ ਇਕ ਇਤਰਾਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : ਚੰਡੀਦਾਸ ਉਪਨਾਮ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨਾਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਹ ਹੈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਉਥੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੰਤ (ਆਨੰਤ) ਨਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਲਹਾਲ ਇਸ ਆਪੱਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਰਤਾ ਨਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ, ਬਲਕਿ ਅਜਿਹੇ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਥਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹੋਗੀ। ਕੀ ਸਥੂਤ ਹੈ, ਕਿ 'ਵਿਦਿਆਪਤੀ' ਅਤੇ 'ਵਸਾਸ' ਦੇ ਵਾਂਗ 'ਚੰਡੀਦਾਸ' ਵੀ ਉਪਾਧੀ ਜਾਂ ਉਪਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ? ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉੜੀਆ ਕਾਵੀ ਦੇ ਸਾਰਲਾਦਾਸ ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

'ਭਨੀਤਾ' ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਬਾਸੂਲੀ (ਚੰਡੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਂ) ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ 'ਚੰਡੀ ਦਾ ਸੇਵਕ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ 'ਭਨੀਤਾ' ਪੰਕਤੀਆਂ ਹੋਣਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ :

* ਬੜੀਰ ਪਾਲੇ ਕਾਹਨ ਕਰਿਲ ਗਮਨ (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬੜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਗਏ)।

** ਬਿਰ ਬਿਰ ਕਰ ਰਾਧਾ ਸਿਅਰੇਰ ਉਨ੍ਹਾਨਹ (ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਪਣੀ ਲਤ ਰਾਧਾ ਦੇ ਸਿਰ ਹੋਂਦੇ ਚੁਕ ਲਈ)।

ਗਾਈਲਾ ਬਡੂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਬਾਸਲੀ ਗਣ*
 ('ਬਾਸੁਲੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਡੂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਗਾਂਦੇ ਹਨ')
 ਗਾਈਲਾ ਬਡੂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਬਾਸਲੀ ਬਰ
 ('ਬਾਸੁਲੀ ਦੇ ਕਿਪਾ ਪਾਤਰ ਬਡੂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਗਾਂਦੇ ਹਨ')
 ਗਾਈਲਾ ਬਡੂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਬਾਸਲੀ ਗਤਿ
 ('ਬਾਸੁਲੀ ਦੇ ਪਰਿਜਨ ਬਡੂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਗਾਂਦੇ ਹਨ')

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ 'ਭਨੀਤਾ' ਪੰਕਤੀਆਂ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ
 ਆਨੰਤ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ :

ਮਾਬਾਏ ਬੰਦਿਆ ਬਾਸੁਲੀ ਪਾਏ
 ਆਨੰਤ ਬਡੂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਗਾਏ

(ਬਾਸੁਲੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਮੱਥਾ ਝੁਕਾ ਕੇ ਬਡੂ (ਅਤੇ) ਚੰਡੀਦਾਸ ਆਨੰਤ ਗਾਂਦੇ
 ਹਨ) ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਅਨੰਤ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਂ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਬਡੂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਵਿਆ-
 ਖਿਆ ਕਰਨੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੂਲ
 ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਡੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ
 ਅਰਥ ਹੈ, ਮੰਚ—ਅਭਿਨੇਤਾ ਜਾਂ ਇਕ ਪਰਵਾਰ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਦਲ ਦਾ ਇਕ ਵਰਿਸ਼ਟ,
 ਸਦੱਸ ਅਤੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਢੰਗ
 ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਚੰਡੀ ਬਾਸੁਲੀ ਦੀ ਸਮਰਪਿਤ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ
 ਹੈ। 1271 ਈਸਵੀ ਸਨ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਉੜੀਆ ਸਿਲਾਲੇਖ ਅੰਦਰ ਕਲਿੰਗ ਵਿਚ
 ਸੀਮਾਂਚਲ ਸਥਿਤ ਨਰਸਿੰਘ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਨਰਤਕਾਂ—ਅਭਿਨੇਤਾ (ਨਟਵੇ) ਦੇ
 ਇਕ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਿਸ਼ਟ ਸਦੱਸ ਵਡਾ (ਬਡੂ) ਭਰਾ
 ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਦਲ
 ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਜੈਦੇਵ (ਜੋ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਵਾਰਿਕ ਦਲ ਦਾ ਮੁੱਖੀਆ ਸੀ)
 ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਚੰਡੀ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ
 ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਦਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਬਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਂ
 ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ 'ਭਨੀਤਾ' ਤੋਂ 'ਚੰਡੀਦਾਸ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੀਤ
 (ਕਵਿਤਾ ਵੀ ?) ਜਾਂ ਤੇ ਵਰਿਸ਼ਟ ਸਦੱਸ ('ਬਡੂ ਚੰਡੀਦਾਸ') ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਂ
 ਉਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਂ ਅੰਨੰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ
 ਅੰਨੰਤ ਕਿਸੇ ਆਦਾਨੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ
 ਅਜਿਹੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੜ ਗੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਨਾਟਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ

* ਗਣ ਦਾ ਅਰਥ 'ਨਿਰਗਮ' ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਗਤੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗੋਤਰ
 ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰਾਮ-ਕੌਲਿ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਵਕਤ ਚੈਤੰਨਯ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਨਯ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ ।

'ਰਾਧਾ-ਵਿਰਹ' ਖੰਡ ਵਿਚ ਚੈਤੰਨਯ ਦੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਅਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਤਰਾ-ਸੰਬੰਧੀ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਮੁੰਦਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚੈਤੰਨਯ ਦੇ ਅਗੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਅਭਿਨੈ ਅਤੇ ਗੀਤ ਅੰਦਰ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵਜ ਨੇ ਰਚੇ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਮੂਲ ਜਾਂ ਪਹਿਲੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ।

ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਲਕਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਯ ਵਿਚ ਦੋ ਪਰਵਰਤੀ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀਆਂ (ਇਕ ਦੀ ਤਿਥੀ 1830 ਈਸਵੀ ਹੈ) ਦੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਜੋ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਹੋ ਕੇ ਬੰਨੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਜਿਹੀ ਮਰਗ ਗਈ । ਇਹ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਅਭਿਆਸ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਵਿਚ ਵੀਹ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਬਾਕੀ ਦਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਹਜ ਹੀ ਕਿਵਿਤਾ ਦੇ ਗਵਾਚੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਗੇ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀਆਂ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਥੋੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਪਦ ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਂਕਿਆਂ ਤੋਕ ਅਗਿਆਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ । ਥੋੜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਸ ਮਤ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਪੁੱਜਾ ਕਿ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਬੀਤੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਇਕ ਯਾਦ ਮਾਤਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਾਦ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿਤਾ । ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੀ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀ ਅਸਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਸੋਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਾਗਜ਼, ਸਿਆਹੀ ਅਤੇ ਸੁਲੋਖ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ । ਇਸ ਤਿਥੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਛੁਟ ਪੁਟ ਦੋਹੇ ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਟੇਕ (ਧੂਆ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੀਰਤਨ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪਦ ਹਨ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੀ ਕਿਵਿਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ । ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਇਹ ਨਰਹਰੀ ਚਕਰਵਰਤੀ ਦੇ 'ਗੀਤ ਚੰਦਰ-ਚਿਦਯ' ਵਿਚ (ਜਿਸਨੂੰ ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ) ਸੰਮਿਲਤ ਹੈ ।

“ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਤੰਬਰ ਹੈ,
 ਉਸਦੀ ਜੀਭ ਤੇ ਨਚਦਾ
 ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ।
 ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਸੁਣਦਾ ਹੈ,
 ਖਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰ ਉਠਦਾ ਹੈ ।
 ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਕੂ ਆਣ ਤੇ
 ਮੁੰਹ ਫੇਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।
 (ਕੁਝ ਵੀ) ਪੁਛਣ ਤੇ ਉਹ ਸਿਰਫ
 ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਦੰਦਾ ਹੈ ।
 ਮੈਂ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ।
 ਗਾਲਤ ਨਾ ਸਮਝੀਂ ।
 ਉਸ ਦੇ ਧੀਰਜ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਟੁੱਟਣ ਨੂੰ ਹੈ,
 ਬੱਡੀਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।”

ਉਪਸੰਹਾਰ

ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ ਕਿ 'ਚੰਡੀਦਾਸ' ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਦੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨੀਂਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਤਿੰਨ ਕਵੀ ਸਨ । ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚੰਡੀਦਾਸ ਸਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੈਤੰਨਜ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਿਤਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਸਿਸ਼; ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਦਵਿੱਜ) ਚੰਡੀਦਾਸ ਸਨ । ਤੀਜੇ ਇਕ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵੈਸਨਵ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਘਟ ਲਿਖੀ ਪਰ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਹਸਵਾਦੀ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਚਨਹਾਰ ਸਨ । ਸਾਇਦ ਤੀਸਰੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ, ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਤਰੁਣੀਰਮਣ' ਉਪਾਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਨਕਲੀ ਲੇਖਕ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਦੀਨ' ਚੰਡੀਦਾਸ, ਜਾਂ 'ਹੀਣ' ਚੰਡੀਦਾਸ ਜਾਂ 'ਦੀਨ-ਸੀਣ' ਚੰਡੀਦਾਸ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਿਰਫ 'ਚੰਡੀਦਾਸ' ਦੇ ਨਾਲ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਇਸ 'ਭਾਨੀਤਾ' ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਕ ਵਕਤ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ 'ਗੀਤੀਰ' ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣ ਸਕੇ ਹਨ ।

ਸਮਕਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ 'ਚੰਡੀਦਾਸ' ਸਮੂਹ ('ਗਣ' ਗਤੀ) ਸੀ ਜਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਵੀਆਂ, ਗਾਇਕ, ਨਰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਨਕਲ ਲਾਹੂਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਠਪੁਤਲੀ ਦਾ ਨਾਚ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਧਾ (ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾਟ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੰਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਚੰਗ-ਮੰਚ ਦਾ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਇਦ ਜੈਦੇਵ ਦੇ 'ਗੀਤ-ਗੋਬਿੰਦ' ਜਾਂ ਉਮਾਪਤੀ ਦੇ 'ਪਾਰਿਜਾਤ ਹਰਣ' ਜਿਹਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ) ਹੋਏਗਾ, ਜਿਥੇ ਨਾਟਕੀ ਅਤੇ ਗਾਣ ਵਾਲੇ ਪਦ, ਕਬਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਵਿਚ ਗੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਕਵੀ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਅੜੀਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ

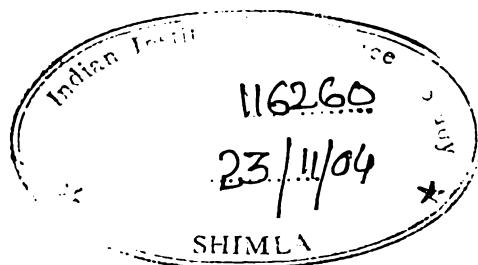
ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਂ ਸੀ ਜਾਂ ਉਪਾਧੀ ।

ਪਹਿਲਾ ਚੰਡੀਦਾਸ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਜਾ ਚੰਡੀਦਾਸ ਵੀ । ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਣ ਸਰੋਸਟ ਸੀ । ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਇਕ ਅਗਿਆਤ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਕੋਲੋਂ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹੀ ਕਹਾਂਗਾ :—

ਏਕੋ ਪੀ ਜੀਬਤੇ ਹੋਤ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨਾਂ ਕੇਨਚਿਤ ।

ਸਿੰਗਾਰੇ ਬਿੱਜ ਲੀਲਾਵਾਂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾਵੇਂਦੀ ਕਿਮੂ ॥

'ਇਕ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਵੀ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਫਿਰ ਬਰਿੱਜ ਲੀਲਾ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਚੰਡੀਦਾਸਾਂ ਦਾ ਕੋਣ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ?'

ਸਹਾਇਕ ਗਰੰਥ ਸੂਚੀ

ਮਹਾਜਨ ਪਦਾਰਥੀ, ਜਗਦਬੂਧੂ ਭਦਰ, 1875

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹ-ਭਾਗ I, ਅਕਸ ਚੰਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ
ਸਾਰਦਾ ਚੰਦਰ ਮਿਤਰ, 1878

ਚੰਡੀਦਾਸੇਰ ਪਦਾਰਥੀ, ਨੀਲਰਤਨ ਮੁਕਰਜੀ, ਬੰਗੀਯ ਸਾਹਿਤ
ਪਰਿਸ਼ਦ, 1912

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤ, ਬਸੰਤ ਰੰਜਨ ਰਾਏ, ਬੰਗੀਯ ਸਾਹਿਤ ਪਰਿਸ਼ਦ 1917

ਬੀਰਭੂਮ-ਵਿਵਰਣ, ਭਾਗ 3, ਮਹਿਮਾ ਨਿਰੰਜਨ ਚਕਰਵਰਤੀ, 1927

ਚੰਡੀਦਾਸੇਰ ਪਦਾਰਥੀ, ਸੁਣੀਤੀ ਕੁਮਾਰ ਚੈਟਨਜੀ ਅਤੇ ਹਰੇ ਕਰਿਸ਼ਨ
ਮੁਖੋਪਾਇਆ, ਬੰਗੀਯ ਸਾਹਿਤ ਪਰਿਸ਼ਦ, 1934

ਦੀਨ ਚੰਡੀਦਾਸੇਰ-ਪਦਾਰਥੀ, ਖੰਡ I, ਮਣੀਂਦਰ ਮੌਹਨ ਬਸੁ, 1944

ਚੰਡੀਦਾਸ-ਚੰਡੀਦਾਸ, ਜੋਗੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਰਾਇ, 1934

ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਤਦੇਰ ਇਤਿਹਾਸ, ਖੰਡ I, ਪਰੀਛੇਦ I, ਸੁਕਮਾਰ ਸੇਨ,
ਪੰਜਾਬ ਸੰਸਕਰਣ, 1970.

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੰਗਲਾ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਨੋਰ ਫੁਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਰਾਹੀਂ
ਲਿਖਤ ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਹਨ । ਪਰ ਚੰਡੀਦਾਸ ਕੌਣ ਸੀ ਅਤੇ ਕੀ ਸੀ, ਉਹ
ਕਿਥੇ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਦੋਂ— ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਗਲਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ
ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਖਿਆਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਅਤਿ ਕਠੋਰ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੂੰ ਉਲੜਣ
ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਲੇਖ 'ਚੈਤੰਨਯ
ਚਰਿਤਾਮਰਤ' ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਕਵੀਰਾਜ ਨੇ, ਜੋ
ਚੈਤੰਨਯ ਦੇ ਇਤਿ ਕਨਿਸ਼ਟ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਪਣੇ ਅੰਤਮ ਵਰਿਆਂ
ਵਿਚ ਚੈਤੰਨਯ, ਜੈਦੇਵ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ), ਵਿਦਿਆਪਤੀ (ਮੌਖਿਲੀ ਵਿਚ) ਅਤੇ
ਚੰਡੀਦਾਸ (ਬੰਗਲਾ ਵਿਚ) ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵਨਾਾਤਮਕ ਪਰੀਤੇਸ਼ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ।
ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਅਤੇ
ਸੋਲਵੀਂ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਧਰੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।
ਤਿਥੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ
ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਹਨ । ਡਾ: ਸੁਕਮਾਰ ਸੇਨ ਜੋ ਬੰਗਲਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ
ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ, ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ
ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਮਨੋਜ਼ਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ
ਹੈ । ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ 'ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੀਰਤਨ' ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰੇਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਸਦਾ
ਹੈ ਕਿ ਡਾ: ਸੇਨ ਨੇ ਬੜ੍ਹੇ ਚੰਡੀਦਾਸ ਨੂੰ ਜੈਦੇਵ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਦਾ ਸਰਵਰਤੀ
ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਦਿਵਜ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਲਨਾਂ
ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

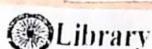
ਏਕੋ ਪੀ ਜੀਅਤੇ ਹੰਤ ਚੰਡੀਦਾਸੋ ਨਾਂ ਕੇਨਚਿਤ,
ਸਿੰਗਾਰੇ ਬਰਿਜ ਲੀਲਾਅਂ ਚੰਡੀਦਾਸ ਕਵਈ ਕਿਮੂ ॥

ਕਵਰ ਡੀਜ਼ਾਈਨ : ਸਤਿਆਜੀਤ ਰੇ

ਭਨੀਤਾ ਵਿਚ ਚੰਡੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ
ਸੰਮਿਲਿਤ ਪ੍ਰਤਿਲਿਪੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਕੀਰਤਨ
ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੰਨੇ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਹੈ ।

SAHITYA AKADEMI

REVISED PRICE Rs. 15.00

Library

IAS, Shimla

P 891.441 52 C 361 S

00116260